

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

*Інноваційні методики діагностичної
роботи з сім'єю*

Войцях Т.В.

*Зміст діяльності
спеціалістів психологічної
служби системи освіти*

*Спецкурс для підвищення кваліфікації соціальних
педагогів*

**Черкаси
2012**

Рекомендовано до впровадження Вченою радою Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників.

Протокол № 2 від 31 травня 2011 р.

В65 **Войцях Т.В.** *Інноваційні методики діагностичної роботи з сім'єю: [спецкурс].* – Черкаси: ОПОПП, 2012. – 68 с. – *(Зміст діяльності спеціалістів психологічної служби системи освіти).*

Представлено основні дефініції поняття «сім'я» як соціального інституту, малої групи і системи взаємовідносин. Розглядаються особливості організації діагностичної роботи з сім'єю як складова соціально-педагогічної роботи в сучасному закладі освіти. Дається детальна інструкція щодо застосування в практичній роботі соціального педагога Генограми та Еко-карти як інноваційні методики дослідження внутрісімейних взаємостосунків, вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї.

Рекомендовано соціальним педагогам закладів освіти для підвищення кваліфікації та розвитку професійної компетентності.

ПЕРЕДМОВА

Сімейна соціальна політика є складовою і невід'ємною частиною Державної соціальної політики. Але проблема зростання кількості функціонально неспроможних сімей та дітей-соціальних сиріт залишається актуальною.

Саме такі сім'ї є об'єктом первинної профілактики і повинні знаходитися під супроводом соціального педагога освітнього закладу, в якому навчаються діти з таких сімей. Тому соціальному педагогу необхідні знання про особливості кожного типу сімей, вміння вчасно розпізнати щонайменші ознаки відхилень в поведінці дитини, які можуть бути проявом неблагополуччя в сім'ї та її негативного впливу на дитину, що в свою чергу дасть змогу вчасно розпочати соціально-педагогічну та психолого-педагогічну роботу з сім'єю, надати їй своєчасну кваліфіковану допомогу у вирішенні сімейних проблем та активізації внутрішніх ресурсів сім'ї для подолання причин неблагополуччя, сприяти формуванню сімейного середовища, сприятливого для виховання дитини.

Діагностична робота є важливою складовою соціально-педагогічної роботи з сім'єю в сучасних закладах освіти.

Зміст спецкурсу висвітлює особливості інноваційних діагностичних методик, що спрямовані на дослідження внутрісімейних взаємостосунків, вивчення та аналіз життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї та є ефективними інструментами раннього виявлення факторів сімейного середовища, що мають негативний вплив або можуть спричинити відхилення в особистісному розвитку дитини, а також пошуку внутрішніх ресурсів сім'ї та її соціального оточення для попередження чи виходу з кризової ситуації.

Мета спецкурсу: опанування соціальними педагогами закладів освіти технікою застосування генорами та еко-карти як діагностичних методик, набуття вмінь та навичок використання цих методик в практичній роботі з сім'єю.

Запропонована **логіка** інформаційної структури спецкурсу забезпечує послідовне розуміння особливостей соціально-педагогічного супроводу сім'ї в межах компетенції закладів освіти та важливість діагностичної роботи як складової супроводу з метою раннього виявлення та попередження негативних явищ в сімейному середовищі.

Завдання спецкурсу: методичне забезпечення професійної діяльності соціальних педагогів, зокрема діагностичної роботи з

сім'єю, як спеціалістів психологічної служби системи освіти в межах компетенції навчальних закладів.

Кожна тема спецкурсу включає теоретичний блок, практичну частину у формах інтерактивного навчання або самостійної роботи слухачів, а також перелік рекомендованої літератури для самостійного опрацювання матеріалів курсу та виконання практичних завдань.

Контроль перевірки знань передбачає виконання самостійних робіт після вивчення модулів №№ 3-6.

Умовою отримання сертифікату є виконання контрольної роботи і проходження співбесіди за результатами вивчення спецкурсу та виконаних завдань.

Методичні рекомендації щодо написання та оформлення самостійної (контрольної) роботи додаються. Слухачі дистанційного спецкурсу матимуть змогу отримати консультації методиста електронною поштою.

Навчально-тематичний план дистанційного спецкурсу

№ модулю	Назва теми	Кількість годин
1.	Сім'я як соціальний інститут виховання дитини	2
2.	Вплив факторів сімейного середовища на формування особистості дитини: соціально-психологічні аспекти	2
3.	Суть, зміст, напрями та особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'єю в сучасному закладі освіти	2
4.	Генограма як інструмент розуміння сімейних стосунків	2
5-6.	Еко-карта як інноваційна діагностична методика вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї	6
7.	Контрольна робота	4
	Всього:	18

ЗМІСТ ДИСТАНЦІЙНОГО КУРСУ

Назва і зміст теми	Рівень навчальних досягнень слухачів
<p>Тема 1. Сім'я як соціальний інститут виховання дитини</p> <p>Основні підсистеми сім'ї як виховного інституту.</p> <p>Основні функції сім'ї: господарсько-економічна, репродуктивна, комунікативна, виховна, рекреативна, психотерапевтична.</p> <p>Систематизована класифікація сімей, побудована на певних критеріях та ознаках</p> <p>Основні характеристики батьківства як процесу забезпечення батьками (рідними чи прийомними стосовно дитини) необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання та навчання дітей.</p> <p>Особливості соціально-педагогічної роботи з сім'єю як провідного напрямку, що сприяє стабілізації сімейного способу життя.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Обґрунтуйте роль сім'ї у соціальному вихованні особистості. 2. На основі яких провідних ознак визначаються типи сімей? 3. Проаналізуйте зміст основних функцій сім'ї та особливості їх реалізації сучасними сім'ями. 4. Визначте сутність поняття «батьківство». Які його основні характеристики? 5. Охарактеризуйте особливості соціалізації дитини в різних типах сімей. 6. Визначте основні умови, необхідні для позитивної соціалізації дитини в сім'ї. 	<ul style="list-style-type: none"> • визначати роль сім'ї як інституту соціального виховання особистості; • характеризувати типи сімей за провідними класифікаційними ознаками; • аналізувати зміст основних функцій сім'ї та особливості їх реалізації сучасними сім'ями; • визначати сутність поняття «батьківство» та його основних характеристик; • обґрунтовувати власну позицію щодо основних умов, необхідних для позитивної соціалізації дитини в сім'ї.
<p>Тема 2. Вплив факторів сімейного середовища на формування особистості дитини: соціально-психологічні аспекти</p> <p>Групи факторів, які впливають на формування підростаючої особистості у</p>	<ul style="list-style-type: none"> • систематизувати науково-методичні підходи

<p>сім'ї; їх вплив на формування певних морально-психологічних, господарських та особистісних якостей дитини, необхідних їй в дорослому житті для створення нової сім'ї.</p> <p>Особливості виховання у сім'ї як соціальному інституті виховання.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Що розуміють під «специфікою сімейного виховання»? 2. Які найхарактерніші відмінності сімейного виховання від виховання, що здійснюється суспільними інститутами? 3. Які фактори емоційного впливу сім'ї на дитину ви знаєте? 4. Що становить виховний потенціал сім'ї? 5. Які фактори визначають особливості сучасного сімейного виховання? 6. Перерахуйте мотиви, які впливають на реалізацію виховної діяльності батьків? 7. Чому сім'я є фактором формування шлюбно-сімейних уявлень молоді? 8. Які сучасні тенденції впливають на формування готовності сім'ї до реалізації її виховного потенціалу? 	<p>до визначення особливостей факторів сімейного середовища, які впливають на формування підростаючої особистості;</p> <ul style="list-style-type: none"> • класифікувати фактори, які визначають особливості сучасного сімейного виховання; • розкривати особливості мотивів, які впливають на реалізацію виховної діяльності батьків; • обґрунтовувати важливість сім'ї як інституту батьківства та фактору формування шлюбно-сімейних уявлень молоді.
<p>Тема 3. Суть, зміст, напрями та особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'єю в сучасному закладі освіти</p> <p>Особливе призначення, зміст, головна мета і завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю.</p> <p>Соціально-педагогічні принципи в роботі з сім'єю.</p> <p>Основні функціональні напрями роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю.</p> <p>Класифікація форм інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками, зокрема з метою профілактики та запобігання негативним явищам в сім'ї.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • визначати зміст, мету і завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю; • знати основні соціально-педагогічні принципи в роботі з сім'єю; • характеризувати основні функціональні напрями роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю; • класифікувати форми

<p>Соціально-педагогічний супровід сім'ї як окремий вид роботи з сім'єю в межах компетенції закладу освіти.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. В чому відмінність професійної діяльності соціального педагога закладу освіти від професійної діяльності практичного психолога закладу освіти та соціального працівника ЦСССДМ? 2. Визначте зміст, мету та завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю? 3. Охарактеризуйте основні соціально-педагогічні принципи роботи з сім'єю. 4. Визначте зміст функціональних напрямів роботи соціального педагога навчального закладу з сім'єю. 5. За якими критеріями класифікуються форми інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками? 6. Дайте визначення поняття соціально-педагогічного супроводу сім'ї як складової навчально-виховного процесу в закладі освіти. В чому полягає особливість його здійснення в межах компетентності закладу освіти? 7. Які умови є важливими для досягнення позитивних результатів в роботі соціального педагога з сім'єю? <p>Самостійна робота № 1</p> <p>Аналіз та систематизація власного професійного досвіду роботи з сім'єю з урахуванням специфіки та потреб навчального закладу.</p>	<p>інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками за певними критеріями;</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати сутність та особливості соціально-педагогічного супроводу сім'ї як складової навчально-виховного процесу в закладі освіти; • обґрунтовувати власну позицію, спираючись на професійний досвід, щодо умов, важливих для досягнення позитивних результатів в роботі соціального педагога з сім'єю; • аналізувати та систематизувати власний досвід застосування ефективних форм та методик роботи з членами сім'ї відповідно до функціональних напрямів роботи соціального педагога закладу освіти з урахуванням специфіки та потреб навчального закладу.
<p>Тема 4. Генограма як інструмент розуміння сімейних стосунків</p> <p>Науково-методологічні основи застосування генограми як методики дослідження внутрісімейних взаємостосунків.</p> <p>Техніка застосування генограми в</p>	<ul style="list-style-type: none"> • розуміти особливості генограми як інструменту дослідження внутрісімейних взаємостосунків;

<p>роботі з сім'єю в умовах закладу освіти; аналіз отриманої інформації; оформлення висновків та рекомендацій.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Визначте сутність, мету та завдання генограми як методики дослідження внутрісімейних взаємостосунків. 2. В чому полягає відмінність використання генограми у роботі з сім'єю та з окремою особою від традиційних діагностичних методик, спрямованих на дослідження внутрісімейних стосунків? 3. Яка кінцева мета аналізу інформації, отриманої в процесі складання генограми? <p>Самостійна робота № 2</p> <p>Практичне закріплення техніки застосування генограми в роботі з сім'єю в умовах закладу освіти; вмінь та навичок аналізувати отриману інформацію та оформлювати висновки і рекомендації за результатами дослідження.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • обґрунтовувати відмінність генограми від традиційних діагностичних методик, спрямованих на дослідження внутрісімейних стосунків; • володіти навичками складання генограми; • вміти аналізувати інформацію, отриману в процесі дослідження за допомогою генограми, та оформлювати висновки і рекомендації; • застосовувати генограму в практичній діяльності.
<p>Теми 5-6. Еко-карта як інноваційна діагностична методика вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї</p> <p>Науково-методологічні основи застосування еко-карти як методики вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї.</p> <p>Техніка застосування еко-карти в роботі з сім'єю та дітьми в умовах закладу освіти; аналіз отриманої інформації; оформлення висновків і рекомендацій; складання довготермінового плану роботи з дитиною чи сім'єю.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Визначте сутність, мету та завдання еко-карти як методики вивчення та аналізу соціального оточення сім'ї чи дитини. 	<ul style="list-style-type: none"> • аналізувати особливості еко-карти як методики вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї; • розуміти відмінність техніки застосування еко-карти у роботі з сім'єю та дитиною; • володіти навичками складання еко-карти залежно від об'єкту дослідження (сім'я чи дитина); • вміти аналізувати

<p>2. В чому полягає відмінність використання методики у роботі з сім'єю та з окремою особою?</p> <p>3. Яка кінцева мета аналізу інформації, отриманої в процесі складання еко-карти?</p> <p>Самостійна робота № 3</p> <p>Практичне закріплення техніки застосування еко-карти в роботі з сім'єю в умовах закладу освіти; вмінь та навичок аналізувати отриману інформацію, оформлювати висновки і рекомендації, скласти довготерміновий план роботи з сім'єю за результатами дослідження.</p>	<p>інформацію, отриману в процесі дослідження за допомогою еко-карти та оформлювати висновки і рекомендації;</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміти скласти довготерміновий план роботи з дитиною чи сім'єю; • застосовувати еко-карту в практичній діяльності.
<p>Контрольна робота</p> <p>«Дослідження життєвого простору учня, який перебуває під соціально-педагогічним супроводом, та складання довготермінового плану роботи з учнем»</p> <p>Перевірка вмінь та навичок:</p> <ul style="list-style-type: none"> • застосування еко-карти як діагностичної методики в роботі з учнями, які перебувають під соціально-педагогічним супроводом в закладі освіти; • аналізу отриманої інформації та оформлення висновків і рекомендації; • складання довготермінового плану роботи з учнем, що перебуває під соціально-педагогічним супроводом, за результатами дослідження. 	<ul style="list-style-type: none"> • володіти навичками дослідження життєвого простору учня, який перебуває під соціально-педагогічним супроводом в закладі освіти, за допомогою діагностичної методики «еко-карта»; • вміти аналізувати отриману інформацію та визначати пріоритетні потреби учня, важливі для подальших позитивних змін в його особистісному розвитку; • скласти довготерміновий план роботи з учнем за результатами дослідження.

Теоретичний блок

Модуль 1

Сім'я як соціальний інститут виховання дитини

Існує безліч дефініцій поняття «сім'я». Усі вони відбивають той стан у теорії соціальної та соціально-педагогічної роботи, коли предметом її вивчення стає сім'я як *соціальний інститут, мала група й система взаємовідносин*. Розглянемо деякі відомі визначення поняття «сім'я».

Сім'я – це «соціальний інститут, тобто стійка форма взаємовідносин між людьми, у межах якої здійснюється основна частина повсякденного життя людей: сексуальні стосунки, дітонародження й первинна соціалізація дітей, значна частина побутового догляду, освітнього й медичного обслуговування, особливо у ставленні до дітей та осіб похилого віку» [11, с. 67].

Сім'я – це соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, котрі перебувають у шлюбі, їх дітей (власних або прийомних), та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей [8].

Сім'я завжди виступає моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його економічні, моральні й духовні суперечності. Отже, сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза в політиці, культурі – все це відбивається на життєдіяльності сучасної сім'ї, при цьому поглиблюється її дезорганізація.

Як виховний інститут нуклеарна сім'я складається з трьох основних підсистем: *чоловік – жінка; батьки – діти; дитина – дитина*. Ці системи дещо автономні одна від одної, проте взаємозалежні у повсякденному житті.

Сім'я виступає насамперед провідним важливим чинником в соціалізації особистості на мікрорівні. Її основні *соціалізуючі функції* полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда, формуванні статевої ідентифікації дитини, її розумового розвитку, а також розвитку здібностей і потенційних можливостей, забезпеченні дитині почуття захищеності; формуванні ціннісних орієнтацій особистості; оволодінні дитиною основними соціальними нормами.

Деякі фахівці роблять спроби дати визначення сім'ї на основі системного підходу з урахуванням того, що вона несе в собі одночасно ознаки і соціального інституту, і малої групи, і системи

стосунків. До найбільш значущого для соціального педагога та соціального працівника можна віднести визначення сім'ї, подане І. Трубавіною: «Сім'я – це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї); це мала соціальна група, первинний контактний колектив. Усе це дозволяє говорити про такі її ознаки, як шлюбні, міжпоколінні, кровні, встановленні зв'язки між членами сім'ї; родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність певних функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім'ї), прав сім'ї в суспільстві й прав членів сім'ї в родині, обов'язків членів сім'ї стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів [13, с. 4].

Розуміння сутності поняття «сім'я», знання її функцій дозволяє визначити основні особливості соціально-педагогічної роботи з сім'єю, яка є одним із двох провідних напрямів, що сприяють стабілізації сімейного способу життя.

Протягом усього життєвого шляху особистості сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує і визначає своєрідність її життєдіяльності, тому сім'я виступає провідним мікрофактором соціалізації особистості. Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. В процесі свого розвитку сім'я набула функцій, які тільки в сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвитку та широку життєдіяльність як соціального інституту, а саме: господарсько-економічну, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, психотерапевтичну [7, с. 22].

Розглянемо кожну функцію сім'ї та визначимо, як сучасна сім'я справляється з її виконанням.

Матеріально-економічна функція. Сім'я повинна брати участь у суспільному виробництві, здобувати професію, заробляти собі на життя (формувати власний бюджет), на відновлення втрачених на виробництві сил. Чи може сучасна сім'я ефективно виконувати цю функцію? Як свідчать дані соціологічних досліджень, переважна більшість сімей має життєвий рівень нижче прожиткового мінімуму; більше 50% цих сімей перебувають за межею бідності, а прибуток молодій сім'ї у двічі нижчий за необхідні потреби. Крім того, чимало молодих людей не зайнято або не повністю зайнято у системі суспільного виробництва внаслідок його кризового стану, скорочень; мають нестабільний заробіток. Тому, щоб утримувати сім'ю, люди змушені займатися так званою комерційною діяльністю. Особливо важко сім'ям, які виховують малих дітей, неповним, багатодітним

сім'ям. Ці явища стають причиною зубожіння сімей, що позначається на здоров'ї членів сім'ї, їх інтелектуальному розвитку, а в майбутньому – на розвитку суспільства, генофонді країни.

Житлово-побутова функція – це забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього господарства, організація домашнього побуту. Ця функція тісно пов'язана з попередньою. За даними соціологічних досліджень лише 5-7% молодих сімей, що беруть шлюб, забезпеченні власним житлом. Через 5 років спільного проживання власне житло мають 23% молодих сімей, інші або проживають з батьками, або наймають (48,5%) окрему квартиру чи кімнату в гуртожитках (особливо це стосується студентської сім'ї). Молоді сім'ї навіть не мають чітких перспектив щодо одержання житла. Усі ці негаразди негативно позначаються на організації домашнього побуту і загалом – на мікрокліматі сім'ї.

Отже, в активний період життя, сприятливий для здобуття професії, вдосконалення професійних якостей, народження та виховання дітей, молода сім'я не має належних економічних та побутових умов для свого становлення, нормального розвитку та виховання здорового покоління.

Репродуктивна (демографічна) функція – полягає у відтворенні життя, продовженні людського роду, тобто в народженні дітей. Мається на увазі відтворення не тільки кількісне, а й якісне (народження фізично і психічно здорового покоління, без біологічних і психічних аномалій). Як відомо, для відтворення населення та його природного приросту кожна сім'я повинна мати двох або трьох дітей. Статистичні дані свідчать про те, що особливістю сучасної сім'ї є її малодітність (більшість сімей, десь біля 52%, має одну дитину), бездітність, відкладення народження дітей на невизначений період. Тобто, населення України має тенденцію до старіння та вимирання. Цей процес торкнувся й сільської місцевості, де раніше в сім'ях налічувалося двоє-троє, а то й більше дітей. Нині більшість сільських сімей також має лише одну дитину.

Комунікативна функція – передбачає створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, внутрісімейного спілкування подружжя, батьків і дітей, сім'ї та оточуючого мікро- і макросередовища, а також її спілкування з духовними та інтелектуальними надбаннями суспільства (засоби масової інформації, література, мистецтво тощо). Психологічний клімат сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей і якості взаємостосунків членів сім'ї. Психологічний клімат сім'ї може змінюватись і залежати від самих членів сім'ї. Він

може бути сприятливим, несприятливим (конфлікти, сварки, знервованість), суперечливим (чи то повна злагода, чи то сварки).

Характерні ознаки сприятливого сімейного мікроклімату: згуртованість членів сім'ї, доброзичливість почуття захищеності, терпимість, взаємна повага, взаємодопомога, чуйність, співчуття, прагнення допомагати один одному, співпереживання, відповідальність за сім'ю та кожного її члена. Велике значення для психологічного клімату сім'ї має внутрісімейне спілкування. Сімейний мікроклімат, на який впливають стійкий позитивний емоційний настрій, взаєморозуміння, доброзичливість, позначається на настрої членів сім'ї, загальному стилі їхнього життя. У такій сім'ї наявне бажання разом проводити вільний час, вихідні дні, відпустку. Вона відкрита як для внутрісімейного (між подружжям, подружжям і дітьми, подружжям і батьками), так і для позасімейного (з друзями, сусідами, знайомими) спілкування, створює душевний комфорт, рятує від нервових перевантажень.

Знервованість, відсутність побутових вигод, постійна роздратованість, грубість, сварки, чвари, піклування лише про власний комфорт, відсутність милосердя у членів сім'ї призводять до негативного емоційно-психологічного мікроклімату. Такі життєві умови подружжя, а також дітей зумовлюють депресивні стани, емоційне перенапруження, дефіцит позитивних емоцій, стресові ситуації. До останніх можуть призводити невміння раціонально вирішувати матеріально-економічні та житлово-побутові проблеми, сексуальна дисгармонія, конфліктність, що прогресує на основі алкоголізму, аморальної поведінки, наявності у членів сім'ї таких якостей особистості, як ревності, надмірна образливість, егоїзм, небажання поступатись власними інтересами, зручностями заради ближнього.

Останнім часом у сім'ях, особливо молодих, спостерігається багато розлучень. В умовах соціально-психологічного стресу молодь по суті не підготовлена ні морально, ні матеріально до створення сім'ї, не бажає мати дітей. За статистичними даними, 40% шлюбів, зареєстрованих на території України, розпадаються. Найчастіше причиною розлучень стає відсутність взаєморозуміння з партнером, а у кожному п'ятому випадку шлюб розпадається через проблеми із алкоголем у чоловіків [5].

Крім того, стали поширеними деформовані шлюбно-сімейні процеси: молодь не хоче офіційно реєструвати шлюб, народжувати дітей, відкладаючи це до кращих часів. Усі ці явища призводять до зростання кількості позашлюбних дітей серед дуже молодих матерів, в тому числі у неповнолітніх матерів.

Збільшується кількість неповних сімей, діти у таких сім'ях не мають належного матеріального забезпечення. Крім того, виховання дитини одним з батьків, переважно матір'ю, часто негативно відбивається на формуванні особистості як хлопчика, так і дівчинки.

У благополучній сім'ї всі проблеми, як правило, мають раціональні способи розв'язання, не зачіпаючи інтереси будь-кого з її членів: кожний має свої свободи, можливості задовольняти власні потреби. Дезорганізація шлюбно-сімейних відносин призводить до зниження соціальної активності людини, позначається на її працездатності, погіршує стан психічного та фізичного здоров'я, негативно впливає на процес сімейного виховання, збільшує кількість дитячих захворювань, сприяє появі важковиховуваності, формуванню ранньої девіантної поведінки, невротичних, психологічних розладів, збільшенню суїцидних вчинків.

Розпаданню шлюбів сприяють не тільки складні матеріально-економічні та житлово-побутові умови сім'ї, а медично-соціальна, соціально-психологічна і психолого-педагогічна непідготовленість молоді до сімейного життя, невміння раціонально розв'язати сімейні проблеми і запобігати конфліктним ситуаціям, відсутність правових, юридичних, медичних, економічних, сексологічних, наркологічних і психолого-педагогічних знань, необхідних для молодого подружжя.

Виховна функція – полягає у передачі дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду. Адекватне сімейне виховання розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує правильний світогляд, позитивне ставлення до праці, сприяє прищепленню гуманних моральних якостей, розумінню необхідності дотримуватися правових і моральних норм життя, поведінки, що сприяє розвитку фізичної досконалості дітей, зміцненню їхнього психічного здоров'я, виробленню навичок санітарно-гігієнічної культури. Ця функція – одна з найважливіших. Її мета – передача підростаючим поколінням у процесі входження в систему суспільних відносин соціального досвіду, знань, орієнтацій, норм і ролей, умінь і навичок, необхідних для моральної життєдіяльності. Успіх виховання залежить від виховного потенціалу сім'ї, який у свою чергу залежить від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємостосунків, які складаються між всіма членами родини, особистого прикладу батьків, їх педагогічної культури, специфіки самого процесу сімейного виховання.

Соціальна ситуація, у якій перебуває сучасна сім'я, призводить до того, що, виховуючи дітей, батьки стикаються з цілим рядом проблем. Зважаючи на те, що суспільством ставиться завдання посилити сімейне виховання, заклади освіти та соціальні служби

мають допомагати сім'ї у створенні сприятливих психолого-педагогічних та емоційно-моральних умов для повноцінного виховання дітей, розвитку їхніх пізнавальних інтересів, фізичного удосконалення, нормального спілкування з батьками та іншими членами сім'ї; у набутті батьками умінь, необхідних для вирішення складних проблем сімейного виховання. Вимога сучасного суспільства поліпшити якість сімейного виховання та підвищити відповідальність батьків за виховання дітей часто стикається з проблемою матеріальної незабезпеченості сім'ї, зосередженості батьків на пошуках коштів для того, щоб, насамперед, забезпечити їх нормальним харчуванням, одягом, тобто задовольнити фізичні потреби дитини. Внаслідок цього духовний розвиток дитини залишається часто поза увагою батьків, на нього не вистачає вже ні сил, ні часу. Тому постає завдання про підготовку батьків до якісного виконання батьківських обов'язків.

Рекреативна функція – це організація вільного часу та відпочинку сім'ї. Рекреативна діяльність сім'ї здійснюється в будні й вихідні дні, а також під час відпустки. Вона виконує роль збереження сім'ї як цілісної одиниці, зміцнює сім'ю, закріплює кращі традиції, має велике значення у вихованні дітей, емоційному єднанні подружжя. Крім того, ця функція має значення для розвитку інтересів і потреб особистості, виконує культурну роль, формуючи, розвиваючи та виховуючи культурні, моральні і духовні цінності та норми. У стабільній сім'ї ця функція постійно трансформується й розвивається. У дезорганізованих сім'ях ця функція по суті руйнується або виконується частково. Це спостерігається і в повсякденному житті, коли члени сім'ї повертаються додому з роботи. У цей період вільний час сім'ї призначений для відновлення фізичних, моральних та емоційних сил, витрачених протягом трудового дня. Крім відновлення витрачених сил, людина мусить подбати про свій духовний та інтелектуальний розвиток. І дуже важливо, щоб це стосувалося кожного з членів подружжя і дітей. Під час відпустки майже весь час можна присвятити дозвіллю, що може найбільше сприяти розвитку особистості.

Проблема реалізації рекреативної функції сучасної сім'ї полягає в тому, що зараз обмежені умови для раціонального проведення вільного часу. Адже фінансові проблеми, про що ми вже згадували, не дають можливості відвідувати кіно, театри, концерти, виставки, музеї, кафе і ресторани, реалізовувати свої потреби у відпочинку, оздоровлювати сім'ю в санаторії, будинках відпочинку, на морі, відправляти дітей у літній табір, мандрувати. Найреальніший спосіб відпочинку – поїхати до батьків у село, родичів або знайомих. Отже,

сім'я має дуже обмежені можливості для духовного розвитку своїх членів. Незадовільні житлові умови більшості сучасних сімей і вимушеність проводити своє дозвілля здебільшого вдома можуть призводити до роздратованості, негативного стереотипу поведінки в сім'ї.

Отже, ми розглянули основні форми життєдіяльності сім'ї – її функції. Як бачимо, всі функції між собою тісно пов'язані. Неможливість виконання сім'єю однієї функції веде за собою прорахунки у виконанні іншої функції.

Кожна сім'я відрізняється одна від одної такими основними параметрами:

- **соціально-культурний** – освітній рівень подружжя, їх участь у житті суспільства;
- **соціально-економічний** – майнові характеристики сім'ї, зайнятість подружжя у сфері суспільного виробництва;
- **техніко-гігієнічний** – умови проживання, обладнання житла, особливості способу життя;
- **демографічний** – кількість членів сім'ї [8].

Дотепер у вітчизняній науці не існує усталеної класифікації сім'ї, побудованої на певних критеріях та ознаках. Розглянемо *систематизовану типологію сімей*.

Таблиця 1.1

Класифікація сімей

Класифікаційна ознака	Види сімей
За складом	<p>Нуклеарна сім'я (з двох поколінь – батьків та дітей)</p> <p>Складна сім'я (сім'я з кількох поколінь)</p> <p>Неповна сім'я (з одним з батьків та дітьми). Серед них вирізняють такі категорії сімей: сім'ї, де помер чи загинув один з батьків (діти-напівсироти); сім'ї, де батьки офіційно розлучені; сім'ї, де батьки офіційно не розлучені, але не проживають разом).</p> <p>Материнська сім'я (жінка, яка не була в шлюбі (одинока мати), та дитина або діти)</p> <p>Заміщена, або вторинношлюбна сім'я. Серед них також можна вирізнити такі категорії сімей: заміщена сім'я з появою тільки дорослого члена сім'ї; заміщена сім'я із появою дорослого разом із своїми дітьми – «зведені» брати і сестри; заміщена сім'я, в якій народилась спільна дитина і є діти від першого шлюбу.</p>

<p>За кількістю дітей</p>	<p>Бездітна сім'я Однодітна сім'я Малодітна сім'я (з двома дітьми) Багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, - до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років (Абзац одинадцятий статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» в редакції Закону № 3525-VI від 16.06.2011р. <i>Друге речення абзацу одинадцятого статті 1 набирає чинності з 1 січня 2012 р.</i>).</p>
<p>За наявністю нерідних дітей</p>	<p>Опікунська сім'я. Серед них вирізняють:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сім'ї з опікою/піклуванням над дитиною-сиротою – дитина, в якій померли чи загинули батьки; - сім'ї з опікою/піклуванням над дітьми, позбавленими батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти. <p>Прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання і спільне проживання (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).</p>

	<i>Дитячий будинок сімейного типу</i> – окрема сім'я, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ст.1 Закону України «Про охорону дитинства»).
За сімейним стажем	<i>Молода сім'я</i> <i>Сім'я середнього шлюбного віку</i> <i>Зріла сім'я</i>
За типом главенства в сім'ї	<i>Демократична (партнерська) сім'я</i> <i>Авторитарна (домінаторна) сім'я</i>
За національним (етнічним) складом	<i>Однонаціональна сім'я</i> <i>Міжнаціональна сім'я</i> <i>Сім'я з громадян різних держав</i> <i>Сім'я з осіб різного віросповідання</i>
За місцем проживання	<i>Міська сім'я</i> <i>Сільська сім'я</i> <i>Віддалена сім'я</i>
За рівнем матеріального достатку	<i>Сім'я з середнім матеріальним достатком</i> <i>Малозабезпечена сім'я</i> <i>Сім'я, що перебуває за межею бідності</i> <i>Заможна сім'я</i> <i>Елітарна сім'я</i>
За професійною діяльністю подружжя	<i>Робітнича сім'я</i> <i>Фермерська сім'я</i>
За соціальним складом	<i>Соціально гомогенні (однорідні) сім'ї</i> <i>Соціально гетерогенні (неоднорідні) сім'ї</i>
За особливими умовами сімейного життя	<i>Студентська сім'я</i> <i>Сім'ї трудових мігрантів</i> (так звані дистанційні сім'ї) – сім'ї, де обоє батьків (у випадку неповної сім'ї – батько чи мати) виїхали за межі України для працевлаштування і відсутні більше 6-ти місяців. <i>Сім'я у громадянському шлюбі або позашлюбна сім'я</i> (батьки проживають разом, але офіційно їх шлюб не зареєстрований). <i>Сім'ї біженців</i> <i>Сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах¹</i> . До них належать:

¹ Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України,

	<ul style="list-style-type: none"> - сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самотійно, у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей (<i>дитина-інвалід</i> – дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»), вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками в сім'ї, безробіттям одного з членів сім'ї, якщо він зареєстрований в державній службі зайнятості як такий, що потребує працевлаштування; - сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; - неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка; - сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.
За віком батьків	<p><i>Батьки віком до 30 років</i></p> <p><i>Батьки середнього віку (від 30 до 50 років)</i></p> <p><i>Батьки похилого віку (після 50 років)</i></p>
За морально-культурним рівнем батьків	<p>Сім'ї, в яких батьки мають морально-культурний рівень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>високий</i> - <i>середній</i> - <i>низький</i>
За станом здоров'я батьків чи дітей	<p>Сім'ї, де члени сім'ї:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>не мають проблем із здоров'ям;</i> - <i>частохворючі;</i> - <i>мають хронічні захворювання різного характеру;</i> - <i>мають інвалідність;</i> - <i>мають статус постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС.</i>

<p>За якістю сімейних взаємин та особливостями впливу сімейного благополуччя на становлення дитини як особистості</p>	<p>Благополучні сім'ї Превентивні сім'ї (сім'ї, у яких проблеми мають незначний прояв і знаходяться на початковій стадії розвитку неблагополуччя) Сім'ї «групи ризику» (зовні благополучні; конфліктні; кризові) Неблагополучні сім'ї (сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між подружжям, батьками і дітьми; сім'ї з алко- чи наркозалежними членами; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; сім'ї з насильством щодо членів родини; сім'ї, де є засуджені чи ув'язнені; сім'ї, де є серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей) (сім'ї, що втратили всяку життєву перспективу, інертні стосовно своєї долі і долі власних дітей).</p>
<p>За соціальною спрямованістю сім'ї</p>	<p>Суспільно-спрямована сім'я Асоціальна сім'я (безвідповідальне батьківство; насильство в сім'ї, алкоголізм, наркоманія тощо)</p>

Варто враховувати, що кожен з вищезазначених типів сімей може включати в себе ознаки й інших типів сімей (взаємопроникнення ознак).

Особливості соціалізації дитини в сім'ї обумовлені, передусім, особливостями батьківства. Це соціально-психологічний феномен, що є сукупністю знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства [3].

Батьківство – процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними стосовно дитини) необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання та навчання дітей [14].

Основними характеристиками батьківства є:

1. **Ціннісні орієнтації подружжя.** **Ціннісні орієнтації** об'єднують людей в сім'ю й створюють перспективу для її розвитку. Батьки впливають на формування ієрархії цінностей у дітей не тільки як емоційно близькі люди, але й як представники світу дорослих, з якими діти ідентифікують себе. Дослідники, які вивчають сім'ю, виокремлюють поняття «схожість сімейних цінностей», під яким розуміють соціально-психологічну якість, що відображає єдність поглядів, ставлення членів родини до загальнолюдських норм, правил, принципів тощо. Цінності сім'ї є важливим фактором для сімейної системи – як на рівні взаємодії подружньої пари, так і на рівні взаємодії батьків з дітьми.
2. **Батьківські установки та сподівання.** **Батьківські установки** – погляд на свою роль батька або матері, який поєднує, в тому

числі, і репродуктивну установку, заснований на когнітивному та поведінковому компонентах. **Батьківські сподівання** передбачають право очікувати від інших визнання їхньої соціальної ролі батьків, відповідної поведінки оточуючих, узгодженої з роллю, а також поводитись відповідно до очікувань оточуючих.

3. **Батьківські почуття.** **Батьківські почуття** емоційно забарвлюють батьківське ставлення. Вони складаються з групи почуттів, яка відрізняється від інших емоційних зв'язків. Їхня специфіка полягає в тому, що турбота батьків про дітей необхідна для підтримання життя дитини. Любов кожного з батьків – джерело та гарантія емоційного благополуччя дитини, підтримки її психічного та фізичного здоров'я. Батьківська любов не є вродженим почуттям людини. Вона формується упродовж її життя. Щоб дитина могла нормально розвиватися, вона має відчувати безумовну любов батьків та інших членів родини.
4. **Батьківська позиція.** **Батьківська позиція** – психологічна і виховна спрямованість матері та батька, заснована на свідомій чи неусвідомлюваній оцінці дитини, що отримує своє вираження в певних способах і нормах взаємодії з нею. Батьківська позиція має такі ознаки: *адекватність* (найбільш близька до об'єктивної оцінки психологічних та характерологічних особливостей дитини, побудова виховного впливу на основі такої оцінки); *гнучкість* (здатність змінювати методи та форми спілкування і впливу на дитину відповідно її віковим особливостям, конкретним ситуаціям); *перспективність* (спрямованість виховних зусиль на майбутнє відповідно до вимог, які поставить перед дитиною подальше життя).
5. **Батьківська відповідальність.** Справжнє батьківство неможливе без такого компонента, як **відповідальність**. Вона має дуальну природу і поєднує як відповідальність перед соціумом, так і відповідальність перед собою за життя та виховання дітей.
6. **Стиль сімейного виховання.**

Досить поширеною є класифікація **стилів виховання Є.Г.Ейдемільера**, в якій виокремлені такі стилі:

- **гіпопротекція** (недостатній догляд за дитиною, контроль за її поведінкою, брак чи відсутність турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, відсутність інтересу до справ дитини);

- **домінуюча гіперпротекція** (завищена увага і турбота про дитину, яка проявляється в надмірній опіці та постійному контролі, великій кількості заборон та обмежень);

- **потураюча гіперпротекція** (центрація батьків на дитині як «кумирі сім'ї», оберігання дитини від усіляких труднощів, надмірне обожнювання дитини, потурання всім її бажанням, захоплення мінімальними успіхами);

- **емоційне відчуження** (дитина є тягарем для батьків, вони часто виявляють незадоволення з приводу її існування, ігнорують потреби дитини. Причиною цього може бути те, що дитина була небажаною, або не справилися очікування батьків щодо народження дитини певної статі);

- **підвищена моральна відповідальність** (від дитини вимагають таких проявів почуття обов'язку, які не відповідають її віку, покладають на дитину відповідальність за життя і благополуччя близьких (здебільшого, молодших дітей чи старих людей), що не відповідає її реальним можливостям; очікують від дитини великих досягнень в житті і вона боїться не справити ці сподівання рідних) [15].

Не менш важким для дитини є **непослідовний, змішаний стиль виховання**, неузгодженість і суперечливість вимог батьків до дитини. Це позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжує в неї підвищену тривожність.

Для позитивної соціалізації дитини в сім'ї необхідне дотримання таких основних умов:

- ставлення до дитини як до рівної;
- повага до дитини – визнання її особистості;
- згода з дитиною, а не примушення підкорятися волі батьків;
- оптимістична віра в можливості дитини, в її найкращі якості;
- справедливість та міра в заохоченнях і покараннях;
- створення відповідного поля можливостей для розвитку дитини;
- допомога дитині в задоволенні її потреб в пізнанні, самовираженні;
- визнання права дитини на власний вибір;
- створення доброзичливої атмосфери в сім'ї.

Отже, сім'я – головне середовище для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного та соціального розвитку особистості. Найважливішими особливостями життєдіяльності сім'ї є добре

налагоджений побут, стійкі міжособистісні стосунки та сприятлива морально-психологічна атмосфера.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Обґрунтуйте роль сім'ї у соціальному вихованні особистості.
2. На основі яких провідних ознак визначаються типи сімей?
3. Проаналізуйте зміст основних функцій сім'ї та особливості їх реалізації сучасними сім'ями.
4. Визначте сутність поняття «батьківство». Які його основні характеристики?
5. Охарактеризуйте особливості соціалізації дитини в різних типах сімей.
6. Визначте основні умови, необхідні для позитивної соціалізації дитини в сім'ї.

Перелік рекомендованої літератури:

1. Алексєєнко Т.Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини: [науково-метод. посіб.] / Т.Ф.Алексєєнко. – К.: Кондор, 2004. – 96 с.
2. Антонов В.В. Социология семьи / В.В.Антонов, В. М.Медков. – М.: Академия, 1996. – 304 с.
3. Бондарчук О.І. Психология сім'ї: [курс лекцій] / О.І.Бондарчук. – К.: Кондор, 2001. – 247 с.
4. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки вихователі» / за заг. ред. Т.Ф.Алексєєнко. – К.: Основа-Принт, 2006. – 496 с.
5. Кожен п'ятий шлюб в Україні розпадається через пияцтво [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: <http://ukr.obozrevatel.com/news/kozhen-pyatij-shlyub-v-ukraini-rozpadaetsya-cherez-piyatstvo.htm> - Обозреватель. 7 жовтня 2011 р.
6. Кравець В.П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства / В.П.Кравець. – К.: Либідь, 2001. – 244 с.
7. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: [навчальний посібник] / Н.Є.Мойсеюк. – К., 2001 р. – 608с.
8. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В.Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2003. – 319 с.
9. Основи батьківської компетентності: [навч. посіб.] / за ред. І.Д.Зверєвої. – К.: Науковий світ, 2006. – 156 с.
10. Соціальна педагогіка: [підручник] / за ред. проф. А.Й.Капської. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
11. Справочное пособие по социальной работе / Алексеева Л.С., Бобкова П.В., Бурлака Г.Ю. и др.; под ред. А.М.Панова, Є.І. Холостовой. — М.: Юристъ, 1997. — 168 с.
12. Трубавіна І.М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками / І.М.Трубавіна. – К.: ЦССДМ, 2000. – 88 с.
13. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю / І.М.Трубавіна. – К.: ЦССДМ, 2002. – 132 с.

14. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення виховного потенціалу громади: [методичні матеріали до тренінгу]/ упоряд. І.В.Братусь та ін.; за заг. ред. Г.М.Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2004. – 86 с.
15. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи/ Э.Эйдемиллер, В.Юстицкис. – С.-Пб.: Питер, 2001. – 651 с.

Модуль 2

Вплив факторів сімейного середовища на формування особистості дитини: соціально-психологічні аспекти

Сім'я як соціальний фундамент кожного суспільства, його первинний осередок забезпечує відтворення та продовження людського роду, вона є джерелом росту та матеріального добробуту людей, у ній закладаються основи виховання та формування майбутньої особистості, формування шлюбно-сімейних уявлень у молоді, через неї передаються нащадкам духовні цінності історичного і культурного спадку, зберігаються особливості виховання дитини в родині.

Як відомо, становище сім'ї як структурної соціальної одиниці значною мірою відображає загальний стан суспільства, всі суперечності й наслідки процесів, які відбуваються в ньому.

Успішна реалізація виховного потенціалу сім'ї, спрямованого на формування повноцінного громадянина суспільства, який у майбутньому зможе створити повноцінну сім'ю, значною мірою залежить від її типу та рівня матеріального забезпечення, культури сімейних стосунків, педагогічної культури батьків, характеру батьківського контролю та рівня поінформованості про життя дитини поза межами родини, особливостей взаємодії з освітньо-виховними закладами.

Суперечності перехідного періоду, який переживає українське суспільство, безперечно гальмують процес формування позитивного сімейного середовища для виховання дітей та підлітків. Неблагополучне сімейне оточення, прорахунки у вихованні, погіршення внутрішньо-сімейних стосунків призводять до збільшення кількості дітей та підлітків, чия поведінка виходить за межі моральних та правових норм, зокрема, призводить до набуття шкідливих звичок у дітей (куріння цигарок, вживання алкоголю, наркотичних речовин), що в результаті стає способом життя молодої людини [1].

У літературі можна зустріти різні точки зору на те, чим є сім'я для дитини, як вона формує її роль як майбутнього батька чи матері. Іноді вони абсолютно протилежні. Але, можна з впевненістю сказати,

що у кожній сім'ї складається своя, індивідуальна виховна система, яка постійно апробується у досвіді, містить багато педагогічних «знахідок», засобів і методів впливу на дитину, проте не позбавлена прорахунків і серйозних помилок. Цілі, принципи та зміст виховання у сім'ї часто мають не сформульований характер, видозмінюються залежно від цілого ряду причин (ціннісних орієнтацій, рівня освіти, загальної та педагогічної культури батьків, їх етнічної приналежності, міри відповідальності за майбутнє дітей тощо) [5].

Фактори, які впливають на формування підростаючої особистості у сім'ї, спеціалісти умовно поділяють на три групи:

1. Соціальне мікросередовище сім'ї.
2. Внутрішня і зовнішня сімейна діяльність.
3. Сімейне виховання як комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів батьків.

За традиційним розподілом сфер сімейних стосунків, на думку С.В. Ковальова, перша група факторів охоплює морально-психологічний аспект цих стосунків, тоді як друга – господарсько-побутову сферу діяльності сім'ї. Третя група факторів поєднує комплекс виховних впливів батьків, а також вплив їх особистості на власну дитину і міру участі у вихованні [6].

Розглянемо кожну групу факторів з позиції того, яким чином вони впливають на формування певних морально-психологічних, господарських та особистісних якостей дитини, необхідних їй в дорослому житті для створення нової сім'ї.

1. Перша група факторів – соціальне мікросередовище сім'ї як фактор впливу на розвиток і формування підростаючої особистості. Можна зустріти різні класифікації видів сімейних стосунків залежно від того, який соціально-педагогічний та психологічний зміст і яке смислове наповнення вкладають автори в їх основу. Наведемо декілька прикладів.

Традиційно сфери життєдіяльності сім'ї поділяють на господарсько-економічні, морально-психологічні та інтимно-особистісні.

За глибиною і міцністю зв'язку між членами сім'ї їхні взаємини поділяють на:

- *психофізіологічні* – це стосунки біологічної спорідненості, а також статеві стосунки;
- *психологічні* – включають відкритість, довіру, піклування один про одного, взаємну моральну та емоційну підтримку;
- *соціальні* – включають розподіл ролей, матеріальну залежність у сім'ї, а також статусні стосунки: авторитет, керівництво, підкорення тощо;

- *культурні* – це особливі внутрішньосімейні зв'язки і стосунки, обумовлені традиціями, звичаями, які склалися в умовах певної культури (національної, релігійної) і де сім'я виникла та існує [11].

У соціальній психології залежно від позиції суб'єктів спілкування стосунки між ними поділяються на:

- *співробітництво* – взаєморозуміння та підтримка;
- *паритет* – взаємовигода членів союзу;
- *змагання* – прагнення домогтися більшого та кращого становища;
- *конкуренція* – прагнення мати зверхність над іншими;
- *антагонізм* – різке протиріччя у позиціях [6].

Уся ця складна система взаємин обумовлює і характер взаємостосунків членів сім'ї.

У науковій літературі визначають *три основних стилі сімейних взаємостосунків*:

- *авторитарний* – безапеляційне і безцеремонне ставлення членів сім'ї, їх жорстокість, агресія, диктат, черствість і прохолодність один до одного;

- *ліберальний* (попускаючий) – відторгненість і відчуженість членів сімейного союзу один від одного, їхня повна байдужість до справ і почуттів іншого;

- *демократичний* – передбачає співробітництво, взаємодопомогу, розвинену культуру почуттів та емоцій, а також дійсну і повну рівноправність всіх учасників сімейного союзу [2].

Смислова спрямованість взаємостосунків визначає напрямок їх педагогічного впливу. Розрізняють три типи цієї спрямованості:

- на діяльність;
- на стосунки з іншими людьми;
- на себе і самозадоволення.

Домінуюча смислова спрямованість батьківської сім'ї, зазвичай, відтворюється потім дітьми у їх власних шлюбно-сімейних взаєминах. Проте, домінування якогось одного із типів спрямованості може зумовити у дорослому житті негативні наслідки.

Абсолютне домінування ділової спрямованості може породити бездушних прагматиків, які не беруть до уваги емоції і помисли інших; абсолютизація спрямованості на взаємини призведе до орієнтації на створення і підтримку тісного кола «своїх» і «потрібних» людей; а домінування індивідуалістичної спрямованості сформує егоїстів і властолюбців [6].

Певне значення для засвоєння адекватних шлюбно-сімейних уявлень мають так звані вертикальні взаємостосунки батьків і дітей. Вихідною характеристикою цих взаємостосунків є міра і характер

емансипації (звільнення від залежності) дітей від батьків по мірі дорослішання перших. Більшість сучасних батьків вважає цю емансипацію неминучою і з появою перших її ознак або безсило опускає руки, або починає «боротися» за своїх дітей, використовуючи різні заборони.

У взаємостосунках батьків і дітей наявні чотири функції, кожна з яких має домінуючий вплив на дитину у певний віковий період її розвитку:

- для немовляти батьки виступають джерелом емоційного тепла і підтримки;

- у ранньому і дошкільному віці батьки – це влада, найвища інстанція, розпорядник усіх благ;

- у молодшому і середньому шкільному віці батьки є зразком і прикладом для наслідування;

- із настанням наступних періодів життя батьки повинні бути другом і порадиником для дитини [2].

Безумовно, в будь-якому віці у взаєминах батьків з дітьми повинні бути присутні всі чотири функції. Проте, з дорослішанням дітей і для збереження батьками свого виховного впливу з'являється необхідність перебудови характеру взаємостосунків і спілкування з підростаючими дітьми на основі співробітництва, взаєморозуміння і взаємопідтримки.

Отже, ***соціальне мікросередовище сім'ї як фактор впливу на становлення особистості дитини, має певні характеристики.*** Це:

- структура сімейного колективу, яка визначає місце кожного члена сім'ї по відношенню один до одного і обумовлює її морально-психологічний клімат;

- система взаємостосунків, яка сприяє виробленню, закріпленню і використанню у подальшому дорослому житті певних стереотипів поведінки.

2. Друга група факторів впливу сім'ї на становлення особистості дитини – ***внутрішня і зовнішня діяльність сім'ї.*** Ця група факторів охоплює, здебільшого, господарсько-економічну сферу сімейних взаємостосунків, яка безпосередньо формує сукупність шлюбно-сімейних уявлень дітей про права і обов'язки членів сім'ї, розподіл домашніх справ, обов'язків, бюджету та інших питань. Сім'ям, особливо у нових соціально-економічних умовах, буває складно вирішити господарсько-економічні питання через різні об'єктивні і суб'єктивні причини. Розуміння і свідоме ставлення до господарських обов'язків у сім'ї є однією з умов гармонійних взаємостосунків подружжя, взаєморозуміння з дітьми.

Сімейний бюджет є основою ведення домашнього господарства: він задає стиль життя сім'ї та зміст її господарської діяльності. І тому упорядкованість або розбалансованість сімейного бюджету може суттєво вплинути на психологічний клімат у сім'ї. Спеціалістами відмічено, що навіть функції сім'ї, які мають, переважно, матеріальний характер, здобувають помітне емоційне забарвлення [1; 4].

Проте психологи стверджують, що для спокійного сімейного життя важливіше не стільки вміле ведення господарства, скільки однакові погляди подружжя на те, як його вести. Аналізуючи статеві ролі сучасних чоловіків і жінок, Т.В.Говорун зазначає: «Хоч українська родина й зберегла притаманний етнокультурі високий статус жінки-матері, проте насадження патріархальної нормативної шлюбності не могли не позначитися на зміні ціннісних орієнтацій як чоловіків, так і жінок» [2, с. 102]. І як наслідок цього – насаджування і нав'язування певного образу жінки через засоби масової інформації, «в масовій свідомості глибоко вкорінилося хибне переконання, що тільки жінка здатна справлятися з веденням домашнього господарства, тільки їй під силу прати, куховарити, прибирати, доглядати, опікуватися тощо. Ці сфери – її священна парафія, до якої чоловік не має ніякого відношення» [2, с. 129].

Діти, спостерігаючи за буденним життям своєї сім'ї, чітко диференціюють сфери діяльності, в яких задіяні їхні батьки. Це сприяє закріпленню у малюків відповідних моделей статево типізованої поведінки, що у подальшому може відобразитись у небажанні (особливо якщо це хлопчик) виконувати «не свою роботу». Адже саме в умовах повсякденного життя розкриваються дійсно людські взаємини між членами сім'ї, їх звички, уподобання, формуються риси характеру.

Психологи [4; 6] вважають, що ефективність сім'ї у підготовці дитини до подальшого самотійного життя визначається тією позицією, яку остання займає у ній. Недостатня включеність у сім'ю, невиконання побутових обов'язків, неприйняття участі в обговоренні загальносімейних справ і проблем характеризує своєрідне відчуження і відсторонення від сім'ї, що в подальшому проявляється у втраті сім'єю впливу на поведінку, думки і почуття підростаючих дітей.

Внутрішньо- і зовнішньосімейна діяльність не обмежується тільки сферою господарсько-економічних взаємостосунків. Вміло організоване дозвілля (тобто вільний час) характеризує відновлюючу функцію сім'ї. Тут простежується пряма її залежність від упорядкованості домашнього господарства і побуту сім'ї. Результати соціальних досліджень щодо статистики бюджету позаробочого часу

чоловіків і жінок яскраво свідчать про перевантаженість жінки домашніми справами, які для неї часто є повсякденними, а для чоловіків мають лише епізодичний характер. Це не залишає жінці часу для відпочинку [14].

Вивчення рівня «соціального самопочуття» показало, що серед основних проблем, які ускладнюють життя сучасної сім'ї, найчастіше позначають проблеми здоров'я, тривогу за майбутнє дітей, втому і відсутність перспектив. Для підтримки здоров'я і працездатності організму, відновлення сил необхідні раціональний режим і повноцінне задоволення життєвих потреб. Відновлююча роль сучасної сім'ї, її життєздатність багато в чому залежать від настрою її дорослих членів. Тому звільнення жінки від «подвійного навантаження» за рахунок перебирання домашніх справ іншими членами сім'ї (чоловіком і, обов'язково, дітьми) – одна з багатьох умов гармонізації сімейних взаємостосунків.

Вільний час сім'ї виконує специфічну роль, спрямовану на її підтримку як цілісної системи. Зміст і форми проведення дозвілля залежать від рівня культури, освіти, місця проживання, доходів, національних традицій, віку членів сім'ї, їхніх індивідуальних нахилів та уподобань. Дозвілля сучасної сім'ї може бути активним і змістовним, якщо враховуються інтереси і потреби всіх її членів. Адже, сімейне дозвілля повинно здійснювати розвиваючий вплив на всіх членів родини: підвищувати освітній, загальнокультурний рівень, об'єднувати спільністю інтересів, переживань. Об'єднуючим може бути інтерес до природи, театру, книжок, спорту тощо. Тоді дозвілля стає дієвим засобом сімейного виховання.

3. Третя група факторів — сімейне виховання як комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів на дитину найближчого оточення.

Методи виховання, які використовуються у сім'ї, обумовлені взаємозв'язками суб'єктів виховного процесу (які характеризуються неформальним характером) і різняться як кількістю, так і змістом (тобто за сутністю та ефективністю впливу на дитину) щодо методів виховання, що використовуються в інших соціальних інститутах.

Взаємини батьків і дітей передбачають здійснення певних впливів. Батьки і діти свідомо і несвідомо використовують різні види впливу один на одного з метою отримання певних «винагород», привілеїв, користі тощо. І не завжди ці впливи є конструктивними. Наприклад, застосування батьками фізичної сили (побиття) щодо дитини – це фізична дія, а втеча дитини з дому – це соціальна дія.

Методів впливу на дитину з боку батьків існує безліч, існує і багато класифікацій цих методів. Соціальних педагогів, як

спеціалістів психологічної служби системи освіти, в першу чергу цікавить цілеспрямований вплив батьків як фактор формування особистості дитини. У цьому аспекті виховні впливи можна поділити за характером того, на що у самому об'єкті виховання вони спрямовані:

- **Когнітивні виховні впливи** націлені на систему знань людини, на її перетворення.
- **Емоційні виховні впливи** покликані викликати і підтримувати у дитини певні афективні стани, які полегшують або утруднюють прийняття нею інших психологічних впливів.
- **Поведінкові виховні впливи** безпосередньо спрямовані на вчинки дитини. Примушуючи її діяти певним чином і забезпечуючи відповідні позитивні або негативні підкріплення вчинкам, такі впливи опосередковано діють і на особистість [11].

Структура стосунків у сім'ї певною мірою визначає особливості позицій і ролей її членів. Існує певна думка, що головним в аналізі дитячо-батьківських стосунків є поняття «роль». Отже, прийняття тієї чи іншої ролі батьками щодо дитини визначає стиль виховання, про які йшла мова вище (модуль 1).

Під **специфікою сімейного виховання** розуміється комплекс відмінних, притаманних тільки їй особливостей. Зокрема, це:

- своєрідність сім'ї як соціального інституту виховання та її виховних можливостей;
- засоби і процес реалізації мети і завдань виховання;
- особливості сім'ї як об'єкта педагогічних впливів з боку школи і громадськості.

Отже, сім'я є тим соціальним інструментом, за допомогою якого суспільство впливає на особистість, передає новим поколінням накопичені людством досягнення культури, соціального досвіду [3].

Сім'я як соціальний інститут виховання володіє широкими та різноманітними можливостями впливу на дитину, майбутнього батька чи матір, формуючи в них певні шлюбно-сімейні уявлення. Виховна діяльність батьків передбачає вирішення різноманітних завдань, які умовно поділяють на **стратегічні** (спрямовані на віддалені цілі та розраховані на тривалі зусилля) та **оперативні** (спрямовані на вирішення наболілих питань сьогодення) [3]. Проте, коло впливу сім'ї на дитину не обмежується тільки виховною діяльністю батьків – на формування особистості дитини великий вплив має загалом спосіб життя сім'ї.

Крім того, наявність у сім'ї батька і матері, кількість дітей у її складі, чисельність і співвідношення поколінь впливають не тільки на життя конкретної сім'ї, але й на певні аспекти життя суспільства.

Сучасні науковці-дослідники у галузі соціальної педагогіки [14] розглядають виховні можливості сім'ї з точки зору формування адекватних шлюбно-сімейних уявлень у молоді (тобто, чим володіє сім'я як соціальний інститут, чого не має в інших соціальних інститутах виховання) і визначають наступні **особливості виховання у сім'ї як соціальному інституті виховання**:

1. *Сімейне виховання тільки одна з форм виховання у суспільстві. Проте, сім'я, виступаючи одним із перших інститутів виховання, виконує функцію ранньої соціалізації.*

2. *Особливістю є неперервне поєднання цілеспрямованих педагогічних впливів батьків та інших дорослих на дітей із повсякденним впливом устрою життя сім'ї.*

3. *Сімейному вихованню притаманні неперервність і довготривалість, а, отже, виховний вплив сім'ї зазнають на собі не лише діти, а й дорослі. Людина зазнає на собі вплив сім'ї від дня народження до кінця свого життя. Неперервність сімейного виховання проявляється у тому, що у час вечірнього відпочинку сім'ї, у вихідні та святкові дні, під час канікул, у період відпустки батьків дитина засвоює багато нового, продовжує пізнавати життя, себе, дорослих. З роками забуваються деталі сімейного виховання, але на все життя лишається у пам'яті яскраві, емоційно забарвлені образи близьких дорослих і типова атмосфера взаємин, що панувала у сім'ї.*

4. *Вплив сім'ї на дітей у різні періоди їх життя не однаковий.*

5. *Батькам та іншим членам родини належить вирішальна роль у тому, щоб дитина розвивалася як людина, ставала особистістю. Адже із народженням дитини ще не народжується особистість – вона формується у людському оточенні. А найближче оточення новонародженого – сім'я: мати, батько, бабусі, дідусі, брати і сестри [10].*

Яскраві приклади порушення розвитку дитини внаслідок відлучення дитини від батьків і людського оточення – госпіталізм та «синдром Мауглі».

6. *Сімейне виховання більш емоційне за своїм характером, ніж будь-яке інше виховання, оскільки взаємостосунки у сім'ї мають неформальний характер. Афективна насиченість спілкування між членами сім'ї, перевантаження позитивними та негативними емоціями істотно відбивається на самопочутті дитини, її світосприйманні та усвідомленні образу близьких дорослих.*

Відомий психолог Ковальов С.В. виділяє такі **фактори емоційного впливу сім'ї на дитину**:

- **Психологічний клімат сім'ї** – поєднує особливості, якими позначається найбільш типова гама переживань членів родини, їх настрої, афекти, емоційні контакти, а також прояви любові та поваги один до одного.

- **Взаємини батьків**: розлад у стосунках між батьками дуже негативно позначається на самопочутті дитини і обумовлює виникнення, так званих, конфліктних переживань. Подібні переживання є наслідком зіткнення у свідомості дитини протилежних за своїм емоційним забарвленням ставлень до близької людини.

- **Поведінка і розмови батьків** проявляються у характері ігор, в яких діти відтворюють те, що їх найбільше вражає. Якщо ж при дитині ведуться «дорослі» розмови, вона не розуміє змісту розмови загалом, проте нею запам'ятовуються лише окремі слова, які найчастіше вживаються батьками, і емоційно сприймається саме ставлення батьків до предмета їхньої думки.

- **Різні прояви оцінного ставлення близьких дорослих до дитини**: осуд – веде до зниження самоповаги і вияву негативних емоцій (якщо осуд виражений у різкій емоційній формі, то сприймається дітьми як глибока образа); похвала – підносить дитину у власних очах, викликає позитивні емоційні переживання, проте якщо перетворюється у захвалювання, може дезорієнтувати дитину у власних можливостях, знизити активність [6].

Розглянуті фактори емоційного впливу сім'ї на дитину позначаються на зниженні або підвищенні рівня її емоційно-ціннісного ставлення до самої себе.

7. Сім'я об'єднує людей різної статі, віку і, нерідко, з різними професійними інтересами.

8. Правильне ставлення батьків до виховання дітей раннього і дошкільного віку позитивно відображається потім на їх навчальній, трудовій та суспільній активності, зокрема, у формуванні таких якостей, як працелюбність, самостійність, ініціативність тощо.

9. Своєрідний вплив виховного потенціалу сім'ї на дітей, який, за можливості, повинен мати інтегративний характер сукупності усіх компонентів. Під виховним потенціалом сім'ї розуміється комплекс умов і засобів, які у сукупності складають педагогічні можливості сім'ї. Це зокрема:

- матеріальні та побутові умови життя;
- чисельність і структура сім'ї;
- рівень розвитку сім'ї як колективу (взаємодопомога);

- характер стосунків між її членами;
- моральна, емоційно-психологічна та трудова атмосфера сім'ї;
- життєвий досвід та особистий приклад батьків;
- культурно-освітній рівень і професійні якості дорослих членів сім'ї;
- система і характер внутрісімейного спілкування і спілкування сім'ї з оточуючим;
- рівень педагогічної культури дорослих (насамперед, батька і матері);
- наявність вільного часу і характер організації сімейного відпочинку;
- можливість використання засобів масової інформації і культури;
- розподіл між дорослими членами сім'ї виховних обов'язків;
- сімейні традиції.

10. Члени сімейного союзу поєднані родинними зв'язками, які крім правового регулювання передбачають ще й моральний аспект, а отже, взаємну турботу і відповідальність один за одного [7, с.12].

11. Особливості і характер сімейного спілкування впливають на становлення морально-етичних, інтелектуальних та емоційно-психологічних якостей дитини, її поведінку та всебічний розвиток. Специфічність сімейного спілкування обумовлена: багатоаспектністю сімейних стосунків (економічні, емоційно-психологічні, статеві, морально-родинні); їх характером (природність, постійність, інтимність тощо); різноманітністю зв'язків сім'ї із навколишнім середовищем; характером впливу на сім'ю навколишнього середовища; своєрідністю сприйняття цих впливів сім'єю [3].

12. Наявність різної чисельності дітей у сім'ї і відмінності у їх статі обумовлюють різні підходи у вихованні як дівчат, так і хлопчиків, адже не всі психолого-педагогічні закономірності розвитку особистості відображаються на дітях різної статі однаково.

13. Правильний розподіл педагогічних сил у сім'ї (тобто, міра участі батька і матері у вихованні), знання про статеві вікові закономірності розвитку дитини забезпечують високу результативність виховних впливів батьків. У сім'ї для дитини менш помітні навмисні виховні впливи і вона активніше проявляє себе як суб'єкт самостійної діяльності. Педагогічні впливи дорослих майже завжди індивідуальні, тому у батьків більше можливостей врахувати при цьому вікові та індивідуальні особливості дітей, використовувати у вихованні життєві ситуації [12].

14. Система стосунків батьків між собою, їхні відносини з дітьми, внутрісімейна атмосфера загалом – все це є для дітей

незамінною практичною школою майбутнього батьківства і материнства. Поведінка дорослого визначається досить великим і складним набором різноманітних мотивів. При цьому можна виокремити найбільш типові випадки впливу деяких домінуючих мотивів у структурі особистості батьків на реалізацію процесу виховання:

а) виховання і потреба в емоційному контакті: потреба в емоційному контакті розуміється як певна форма орієнтування – спрямованість на психічний образ іншої людини. При цьому дитині важливо відчувати, що і вона є предметом зацікавленості з боку інших (у такому співзвучному емоційному контакті відчуває потребу кожна здорова людина незалежно від віку, освіти, ціннісних орієнтацій). Тоді дитина стає центром потреби, єдиним об'єктом задоволення. Зокрема у сім'ях, де батьки з різних причин мають труднощі у налагодженні контактів з іншими людьми (одинокі матері, бабусі, що весь вільний час присвячують піклуванню про онуків, інші). При такому вихованні батьки несвідомо ведуть боротьбу за збереження об'єкта своєї потреби, перешкоджаючи виходу дитини за межі сімейного кола.

б) виховання і потреба сенсу життя: без задоволення цієї потреби людина не може нормально функціонувати, не може мобілізувати усі свої здібності максимально. Задоволенням потреби сенсу життя для молодшої сім'ї може стати турбота про дитину. Батьки можуть вважати, що сенсом їх існування є догляд за фізичним станом і вихованням дитини. Вони не завжди можуть це усвідомлювати, вважаючи, що мета їхнього життя в іншому, проте щасливими себе вони почувають тільки тоді, коли вони потрібні. Відчуження дитини сприймається батьками як «втрата сенсу життя».

в) виховання і потреба досягнення: у деяких батьків виховання дитини спонукається мотивацією досягнення. Тоді мета виховання полягає у тому, щоб їхні діти домоглися того, чого не вдалося батькам через відсутність необхідних умов або ж через те, що самі вони не були досить здібними і наполегливими. Такий прояв егоїзму часто самими батьками не усвідомлюється. Дитина позбавляється необхідної незалежності, перекручується сприйняття притаманних їй задатків, сформованих особистісних якостей. Переважно не беруться до уваги можливості, інтереси та здібності дитини, які відрізняються від тих, що окреслили самі батьки.

г) виховання як реалізація відповідної системи: подібна система виховання є варіантом реалізації потреби досягнення. Мета виховання відсторонюється від самої дитини і спрямовується, переважно, на реалізацію певної системи виховання, що визнається

батьками. Якщо ця система виховання сподобалась батькам, вони довірилися їй, то батьки педантично і цілеспрямовано беруться до її невпинної реалізації. Батьки, що втілюють певну систему виховання, внутрішньо схожі, їх об'єднує одна загальна особливість – відносна неухважність до індивідуальності психічного світу своєї дитини.

д) виховання як формування певних якостей: виховання підкоряється мотиву формування у дитини певної бажаної для батьків якості. Під впливом минулого досвіду, історії розвитку особистості людини у її свідомості можуть з'являтися, так звані, надцінні ідеї. Ними можуть бути уявлення про ту чи іншу людську якість як найбільш цінну, необхідну, що допомагає у житті. У цих випадках батьки будують своє виховання так, щоб дитина обов'язково була наділена цією «особливо цінною» якістю. Наприклад, батьки впевнені у тому, що їх дитина обов'язково повинна бути ерудованою, або сміливою.

Проблема самостійності, незалежності дитини особливо загострюється, коли цінності батьків починають вступати у протиріччя або з віковими особливостями розвитку дитини, або з притаманними їй індивідуальними особливостями. Введення того чи іншого мотиву у процес виховання дитини обумовлює ту чи іншу міру незалежності, що надається дитині, визначає межі дистанції у взаємодії батьків і дітей.

Ціннісні орієнтації сучасного сімейного життя відповідають загальній соціокультурній ситуації. Провідним фактором вибору їх змісту залишається характер потреб і мотивів. Домінують потреби, які відображають прагнення до самоствердження сім'ї в різних сферах життєдіяльності та пошук шляхів пристосування до нових форм існування.

Сім'я стала більш незалежною і самостійною у виконанні своїх функцій, більш замкнутою для безпосереднього педагогічного впливу, більш відкритою для інтеграції впливів інших культур, проте, більш агресивною щодо інших членів та структур суспільства. Зміст своєї життєдіяльності, її форми вона підпорядковує завданням виживання. В основі цих змін – глибокі соціальні перетворення, спосіб життя та загальний рівень культури. Це впливає на низький рівень готовності молоді до створення власної сім'ї.

Причинами низького рівня готовності молоді до створення сім'ї є: відсутність цілеспрямованої, поетапної, організованої системи виховання майбутніх батьків в державі, їх підготовки до виконання соціальних ролей чоловіка і дружини, батька і матері; негативний досвід і негативний приклад ставлення до дітей, їхніх потреб у батьківській родині; нерозуміння сутності гуманних взаємин,

відсутність умов для підвищення загальнокультурного і педагогічного рівня батьків; відсутність забезпеченої мотивації до такої діяльності (нерозуміння того, для чого їм це потрібно), низький рівень педагогічної культури родини [4]. Як стверджують результати опитування молодих батьків, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, переважна їх більшість (67%) дотримується думки, що без підтримки держави сім'я сама не в змозі надати повноцінне виховання дитині, водночас 22% респондентів покладаються у вихованні дитини лише на сім'ю [1].

Сьогодні особливо важливим є завдання духовного відродження сім'ї, основа якого – оволодіння її членами нормами суспільної моралі, етики, поведінки та культури взаємовідносин, ставлення до громадських обов'язків, підготовки дітей до соціального, суспільного життя, до праці. З огляду на це, одним із важливих напрямків роботи соціального педагога з сім'ями має стати підвищення рівня готовності до створення сім'ї, до виконання виховної функції, передусім, молодих батьків. Разом з тим, перспективи вирішення сучасних проблем сім'ї залежать від формування дієвості державної сімейної політики, розроблення і реалізації програм різного рівня – від національних до галузевих та регіональних, які визначають пріоритетне становище і повноцінний соціальний статус сім'ї в суспільстві, від оптимальної взаємодії сім'ї та держави.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Що розуміють під «специфікою сімейного виховання»?
2. Які найхарактерніші відмінності сімейного виховання від виховання, що здійснюється суспільними інститутами?
3. Які фактори емоційного впливу сім'ї на дитину ви знаєте?
4. Що становить виховний потенціал сім'ї?
5. Які фактори визначають особливості сучасного сімейного виховання?
7. Перерахуйте мотиви, які впливають на реалізацію виховної діяльності батьків?
8. Чому сім'я є фактором формування шлюбно-сімейних уявлень молоді?
9. Які сучасні тенденції впливають на формування готовності сім'ї, зокрема молоді сім'ї до реалізації її виховного потенціалу?

Перелік рекомендованої літератури:

1. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: [тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року]. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.
2. Говорун Т. Батькам про статеве виховання/ Т.Говорун, О.Шарган. – К.: Рад. школа, 1990. – 160с.
3. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: [учеб. пособие для пед. ин-тов]/ И.В.Гребенников. – М.: Просвещение, 1991. – 157 с.

4. Дружинин В.Н. Психология семи/ В.Н.Дружинин. – М.:КСП, 1996. – 160 с.
5. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: [навчальний посібник]/ С.Г.Карпенчук. – К: Вища школа,1997. – 304 с.
6. Ковалев С. В. Психология современной семи/ С.В.Ковальов. – М.: Просвещение, 1988.
7. Ковбас Б. Родинна педагогіка: [навч. посіб.]: у 3-х т./ Б.Ковбас, В.Костів. – Івано-Франківськ, 2006. —Т. II. Основи родинного виховання. – Івано-Франківськ, 2006. – 288 с.
8. Консультування сім'ї: [методичні поради для консультування батьків]. – Частина 2/ за ред. В.Г.Постового. – К.: ДЦССМ, 2003. – 303 с.
9. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності// Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
10. Костів В. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина/ В.Костів. – Івано-Франківськ, 1996. – 196 с.
11. Кравець В. Психологія сімейного життя: [навч. посіб. для студ. педвузів, що здобувають спец. «Практична психологія»]/ В.Кравець.– Тернопіль: Богдан, 1995. – 311 с.
12. Кравець В. Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя/ В.Кравець. – Тернопіль: Богдан, 1997. – 180 с.
13. Семья. Социально-психол. и этич. пробл.: [справочник]/ В.И. Зацепин (рук.авт.кол.), Л.М.Бучинская, И.Н.Гавриленко и др. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 255 с.
14. Соціальна педагогіка: [підручник]/ за ред. проф. А.Й.Капської. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
15. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка/ В.О.Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1978. – 376 с.
16. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи: [книга для педагогов и родителей]/ В.М.Целуйко. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.

Модуль 3

Суть, зміст, напрями та особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'єю в сучасному закладі освіти

Сьогодні одним із напрямків соціальної політики є сімейна політика. Її можна розглядати як систему механізмів, за допомогою яких держава створює умови для забезпечення життєдіяльності сім'ї, її захисту, якщо вона цього потребує. Одним із провідних механізмів державної соціальної політики є соціальна та соціально-педагогічна робота з сім'єю.

З огляду на те, що сучасна сім'я, як інститут виховання і соціалізації дитини, переживає кризу, робота з сім'єю повинна стати одним з основних напрямів діяльності соціального педагога сучасних закладів освіти. Коло об'єктів діяльності соціального педагога є дещо специфічним, але з ким би з них він не проводив певний вид роботи, вибір її форм і методів зумовлюється приналежністю об'єкта соціально-педагогічної діяльності до того чи іншого типу сімей.

Професійна діяльність соціального педагога закладу освіти відрізняється від діяльності соціального працівника центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – ЦСССДМ) тим, що соціальний педагог має справу у своїй професійній діяльності з дитиною та підлітком у процесі їхнього особистісного розвитку, соціального становлення, а опосередковано через дитину – із сім'єю. Звичайно, в своїй діяльності соціальному педагогу, як і соціальному працівнику, доводиться працювати з сім'ями, які мають різний соціальний статус та соціальну активність в суспільстві, виховні можливості та потенціал, рівень педагогічної культури, досвід сімейного виховання, позитивний чи негативний соціальний досвід існування індивіда в суспільстві тощо (*таблиця 1.1*). Але соціальний педагог, на відміну від соціального працівника, супроводжує сім'ю у процесі її становлення як інституту виховання і соціалізації особистості. Спостерігаючи за впливом сімейного середовища на дитину, соціальний педагог має можливість вчасно виявити та попередити негативні явища в мікросоціумі дитини, що сприятиме створенню позитивного виховного та соціалізуючого простору в сім'ї.

Особливе призначення соціального педагога, на відміну від практичного психолога закладу освіти і соціального працівника ЦСССДМ, полягає в тому, що він не розв'язує різноманітні психологічні і соціальні проблеми дитини і сім'ї, а попереджує їх, сприяючи взаємодії закладів освіти, сім'ї, служб у справах дітей, соціального захисту, ЦСССДМ, кримінальної міліції та інших підрозділів державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, неурядових та громадських організацій з метою адаптації дитини до вимог соціального середовища і створення умов для її сприятливого розвитку [7], а також надає необхідну консультаційну допомогу, захищає інтереси дитини.

Зміст роботи соціального педагога з усіма об'єктами його діяльності, та з сім'єю зокрема, відповідно до ст. 22 Закону України «Про освіту» [21] та Положення про психологічну службу системи освіти України [14], визначається її педагогічною спрямованістю. Це означає, що вся його фахова діяльність, по суті, являє собою комплекс заходів щодо виховання, соціалізації, розвитку і соціального захисту особистості в навчальних закладах та сприяння формуванню сприятливого для дитини виховного і соціалізуючого сімейного середовища.

Головна мета роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю – захищаючи інтереси і права дитини, забезпечити батьків необхідними педагогічними знаннями і вміннями щодо виховання дітей, а також правовими знаннями щодо обов'язку і відповідальності

батьків за створення належних умов для виховання, навчання, утримання та особистісного розвитку дитини, що дозволить попереджувати негативні явища в сімейному середовищі, та, спираючись на ресурси самої сім'ї, навчити розв'язувати власні проблеми, створювати умови для набуття позитивного соціального досвіду, сприяючи успішній соціалізації дитини зокрема і сім'ї в цілому.

Завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю:

1. Правова і соціально-педагогічна просвіта батьків та дітей.
2. Профілактика негативних явищ в сімейному середовищі.
3. Пропагування здорового способу життя.
4. Сприяння відродженню пріоритету сімейного виховання та традицій народної педагогіки, підвищенню виховного потенціалу сім'ї.
5. Сприяння підвищенню престижу сім'ї та сімейних цінностей.
6. Формування у дітей та підлітків усвідомленого батьківства.
7. Залучення сім'ї до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи навчального закладу.
8. Своєчасне виявлення випадків порушення прав дитини у сім'ї, причин неблагополуччя сім'ї (з огляду негативного впливу сімейного середовища на особистісний розвиток дитини); захист прав та інтересів дитини.
9. Здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї шляхом залучення до співпраці всіх учасників навчально-виховного процесу в закладі освіти, а також фахівців різних соціальних служб, відомств і адміністративних органів, державних установ та громадських організацій, діяльність яких спрямована на запобігання негативних явищ в сім'ї та захист прав дитини.

В роботі з сім'єю соціальному педагогу необхідно дотримуватися основних **соціально-педагогічних принципів**, а саме:

принцип універсальності – забезпечує надання допомоги всім сім'ям, які її потребують, виключаючи дискримінацію за будь-якими ознаками;

принцип законності та прав людини – забезпечує надання соціально-педагогічної допомоги сім'ї на основі чинного законодавства щодо захисту прав людини;

принцип соціального реагування (або *принцип конкретності*) – забезпечує здійснення заходів при наданні соціально-педагогічної допомоги сім'ї з урахуванням виявлених

індивідуальних потреб сім'ї, а не обмеження стандартним набором форм і методів роботи із сім'єю;

☑ **принцип добровільності** у прийнятті допомоги – забезпечує право сім'ї на добровільну згоду співпрацювати із соціальним педагогом та іншими суб'єктами соціально-педагогічної діяльності та виконувати взяті на себе зобов'язання, а також обирати форми та методи роботи щодо досягнення поставленої мети. Цей принцип також забезпечує право сім'ї відмовитись від надання соціально-педагогічної допомоги;

☑ **принцип клієнтоцентризму** – забезпечує визнання пріоритету прав сім'ї у всіх випадках, крім тих, які суперечать правам та інтересам інших людей (сімей);

☑ **принцип конфіденційності** – забезпечує нерозповсюдження суб'єктами соціально-педагогічної діяльності інформації про сім'ю, отриманої в процесі роботи з нею і розголошення якої може завдати шкоди сім'ї, дискредитувати її. Така інформація може бути використана тільки у професійних цілях в інтересах сім'ї, крім випадків, передбачених законом і пов'язаних із загрозою життю чи здоров'ю іншої людини чи можливістю насильства. В таких випадках, згідно чинного законодавства України, соціальний педагог повинен проінформувати про це відповідні державні органи;

☑ **принцип опори на власні сили** – забезпечує суб'єктну роль сім'ї в процесі надання соціально-педагогічної допомоги, її активну позицію у вирішенні своїх проблем (члени сім'ї з обмеженими можливостями мають право одержувати допомогу, не виявляючи при цьому власної активності);

☑ **принцип толерантності** – забезпечує коректне і терпиме ставлення суб'єктів соціально-педагогічної діяльності до сім'ї при наданні допомоги незалежно від їх особистісного ставлення до особливостей поведінки, ціннісних орієнтацій членів сім'ї;

☑ **принцип цілеспрямованості** – забезпечує реалізацію соціально-педагогічної допомоги щодо сприяння реалізації та задоволення потреб сім'ї та її членів, досягнення професійної мети;

☑ **принцип системності** – забезпечує єдність форм, методів, засобів і прийомів при вирішенні поставленої мети, сприяння реалізації та задоволення потреб сім'ї та її членів, а також врахування при наданні соціально-педагогічної допомоги того, що сім'я – це органічна єдність. Соціальний педагог повинен враховувати, що зміна в статусі, характері, засобі взаємозв'язку в одній підсистемі сім'ї викликає зміни в інших підсистемах, тому сама методика впливу на сім'ю повинна бути системною;

☑ **принцип диференційованого та індивідуального підходу** до сім'ї – забезпечує здійснення комплексу послуг при наданні соціально-педагогічної допомоги з урахуванням особливостей (вікових, статевих, психологічних, поведінкових тощо) кожного члена сім'ї [22].

Основними **функціональними напрямми** роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю є:

- **діагностичний** (досліджує спрямованість впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивного виховного потенціалу та джерела негативного впливу на дітей і підлітків);

- **консультаційний** (дає рекомендації учням, батькам, вчителям та іншим особам з питань соціальної педагогіки; надає необхідну консультаційну соціально-педагогічну допомогу);

- **захисний** (забезпечує дотримання норм охорони та захисту прав дітей і підлітків, зокрема в сім'ї; представляє інтереси дітей у різноманітних інстанціях тощо);

- **профілактичний** (переконає батьків в доцільності дотримання соціально значимих норм та правил поведінки, ведення здорового способу життя з метою створення для дитини позитивного виховного та соціалізуючого сімейного простору; сприяє попередженню негативних явищ в сімейному середовищі);

- **соціально-перетворювальний** (надає соціально-педагогічні послуги та здійснює різнопланові заходи, спрямовані на формування відповідального ставлення батьків до виконання їх обов'язків щодо дітей; здійснює соціально-педагогічний супровід учнів із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах або потребують посиленої психолого-педагогічної уваги; сприяє формуванню сприятливого для виховання, проживання та позитивної соціалізації дитини сімейного простору тощо);

- **організаційний** (сприяє формуванню демократичної системи взаєностосунків в сімейному середовищі; координує діяльність і взаємодію усіх суб'єктів соціально-педагогічної діяльності як в закладі освіти, так і в його мікрорайоні з метою створення середовища, сприятливого для виховання, розвитку та соціалізації дитини) [7].

Напрями, форми і методи роботи з сім'єю обираються залежно від потреб сім'ї чи дитини або від характеру допомоги, за якою звернулася сім'я, а також від типу сім'ї та рівня її благополуччя стосовно впливу на розвиток дитини.

Класифікація форм інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками, зокрема з метою профілактики та попередження негативних явищ в сім'ї, здійснюється за наступними критеріями:

1) **за кількісним складом учасників:** індивідуальні, групові, масові;

2) **за домінуючим засобом впливу на сім'ю:** словесні, практичні, наочні;

3) **за складністю побудови:** прості, складні, комплексні;

4) **за часом проведення:** короткочасні, періодичні, систематичні, довготривалі.

Найбільш поширеними формами і методами психолого-педагогічної роботи з дітьми та їх батьками є:

- **діагностичні методи** (методика незакінчених речень; психопроєктивні малюнки «Я і моя сім'я», «Я серед людей» (спільно з психологом), анкетування, соціометрія, опитування, інтерв'ю, тести, аналіз мікросоціуму та соціального оточення сім'ї (зокрема, створення генограми та еко-карти сім'ї, соціального паспорту сім'ї) тощо;

- **тематичні виховні заходи** за спільною участю батьків і дітей;

- **тематичні батьківські збори з елементами тренінгу** (наприклад: «Вплив сімейного середовища на формування особистості дитини», «Типи сімейного виховання: переваги та загрози», «Відповідальність батьків за майбутнє дітей», «Труднощі і помилки у вихованні дитини», «Важливість співпраці батьків із закладом освіти щодо попередження негативних явищ в шкільному середовищі» тощо);

- **ігрові методики, моделювання проблемних ситуацій та шляхів виходу з них;**

- **бесіди** (індивідуальні та сімейні; інформаційні, профілактичні);

- **консультування** (індивідуальне та сімейне);

- **соціально-психологічні тренінги;**

- **інформаційно-просвітницькі лекції;**

- **семінари;**

- **відеолекторії;**

- **зустрічі з представниками державних та громадських установ, діяльність яких пов'язана із захистом інтересів сім'ї в сучасному суспільстві та профілактикою негативних явищ в сімейному середовищі;**

- **тематичні дні** (наприклад: «День родини першокласника», «День відкритих дверей», «День сім'ї», «День матері»), **тижні, місячники** (наприклад: місячник правового та превентивного

виховання, місячник громадянського виховання, місячник профілактики негативних явищ в сімейному середовищі тощо);

- **свято багатодітної сім'ї;**
- **загальношкільні батьківські конференції** (наприклад, з обміну досвідом традицій сімейного виховання тощо);
- **тематичні Школи** (наприклад: «Школа молодих батьків», «Батьківський університет», «Школа батьківської підтримки»);
- **конкурси** (наприклад: «Сімейні ерудити», «Співуча родина», «Наші родинні свята», «Дерево нашого роду», «Наші сімейні традиції та реліквії» тощо);
- **соціально-психологічний театр;**
- **оформлення інформаційного куточку;**
- **розробка пам'яток та методичних рекомендацій** батькам (наприклад: щодо важливості сімейного виховання, норм законодавства щодо відповідальності батьків за виховання неповнолітніх дітей, тощо); **інформаційних листків** (наприклад: з переліком організацій, які задіяні у роботі по профілактиці злочинності серед дітей та підлітків, попередженню жорстокого поводження та насильства над дітьми в сім'ї та в учнівському середовищі та інше);
- **рекламно-інформаційні кампанії** в співпраці із засобами масової інформації;
- **благодійні акції;**
- **відвідування за місцем проживання** (соціально-педагогічне інспектування);
- **малі педагогічні ради** (зустріч батьків з адміністрацією школи та вчителями-предметниками, які навчають їх дітей);
- **відвідування батьків за місцем роботи** (за потребою);
- **співпраця з Радою мікрорайону** за місцем проживання сім'ї (за потребою);
- **діяльність Ради профілактики школи;**
- **інші форми роботи з урахуванням потреб та ресурсів навчальних закладів.**

В разі недосягнення позитивного результату, до подальшої роботи з дитиною та її батьками залучаються спеціалісти служби у справах дітей та Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для здійснення соціального супроводу сім'ї.

Напрями роботи соціального педагога закладу освіти з урахуванням потреб або запитів сім'ї чи дитини можуть реалізуватись як окремо один від одного, так і об'єднуватись в комплекс послуг під час здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї.

Соціально-педагогічний супровід сім'ї – це специфічний вид роботи з сім'єю в межах компетенції закладу освіти. Ми можемо розглядати його як складову навчально-виховного процесу в закладі освіти в двох аспектах, а саме:

I – загальний соціально-педагогічний супровід сім'ї, тобто *вид роботи фахівців психологічної служби закладу освіти, зокрема соціального педагога з метою залучення всіх учасників навчально-виховного процесу до профілактики та попередження негативних явищ в сімейному середовищі;*

II – як цільовий соціально-педагогічний супровід сім'ї, тобто *комплекс соціально-педагогічних та психологічних послуг, які надаються фахівцями психологічної служби закладу освіти, зокрема соціальним педагогом конкретній сім'ї чи окремим її членам з метою забезпечення дотримання у сім'ї законодавства щодо захисту прав дитини, а також відновлення функціональної спроможності сім'ї як соціального інституту виховання і соціалізації дитини [4].*

Особливість здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї як складової навчально-виховного процесу в закладі освіти полягає в тому, що він:

- 1) спрямований на забезпечення дотримання норм законодавства щодо захисту прав дитини, в тому числі в сім'ї;
- 2) має превентивно-профілактичний характер;
- 3) здійснюється як опосередковано (через дитину, в разі відмови батьків від співпраці із суб'єктами соціально-педагогічного супроводу), так і безпосередньо (за згодою членів сім'ї або за їх особистим зверненням) протягом всього часу навчання дитини в конкретному закладі освіти (у випадку соціального супроводу сім'ї фахівцями ЦСССДМ, відмова сім'ї від допомоги є підставою припинення соціального супроводу сім'ї).

Соціально-педагогічний супровід сім'ї, як вид соціально-педагогічної діяльності, має своє специфічне коло суб'єктів та об'єктів, які в процесі здійснення супроводу стають його суб'єктами (відбувається перехід від суб'єкт-об'єктних відносин до суб'єкт-суб'єктних). Саме тому для досягнення позитивних результатів в роботі соціального педагога з сім'єю важливими умовами є:

- визнання автономності сім'ї та особистості, яка отримує допомогу, її права на вільний вибір свого шляху розвитку (якщо її стиль життя не загрожує життю та здоров'ю дітей і найближчому оточенню);
- індивідуальний підхід з опорою на реально існуючі можливості та ресурси, використання позитивних

можливостей розвитку сім'ї без штучного нав'язування чиеїсь волі;

- об'єктивна оцінка потреб сім'ї та надання їй допомоги у вирішенні власних проблем, яка базується на усвідомленні членами сім'ї тих труднощів, які мають місце;
- визнання первинності активізації внутрішніх ресурсів сім'ї і її соціального оточення та вторинності соціально-педагогічної допомоги [22, с. 24-25].

В роботі з сім'єю соціальному педагогу, як і всім учасникам навчально-виховного процесу, необхідно пам'ятати, що сім'я – особливий соціальний інститут, який не завжди охоче дозволяє втручатися стороннім в коло своїх внутрішньо сімейних стосунків. Крім того, сім'я є колективним клієнтом соціально-педагогічної роботи, і досягнення позитивного успіху залежить від співпраці всіх підсистем сім'ї у досягненні поставленої мети.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю може бути визнана ефективною, якщо вона сприяє підтримці, збереженню та позитивному розвитку сім'ї як цілісного утворення.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. В чому відмінність професійної діяльності соціального педагога закладу освіти від професійної діяльності практичного психолога закладу освіти та соціального працівника ЦСССДМ?
2. Визначте зміст, мету та завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю?
3. Охарактеризуйте основні соціально-педагогічні принципи роботи з сім'єю.
4. Визначте зміст функціональних напрямів роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю.
5. За якими критеріями класифікуються форми інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками?
6. Дайте визначення поняття «соціально-педагогічний супровід сім'ї» як складової навчально-виховного процесу в закладі освіти. В чому полягає особливість його здійснення в межах компетентності закладу освіти?
7. Які умови є важливими для досягнення позитивних результатів в роботі соціального педагога з сім'єю?

Самостійна робота № 1

Спираючись на власний практичний досвід, складіть перелік ефективних форм та методик роботи з членами сім'ї відповідно до функціональних напрямів роботи соціального педагога закладу освіти (враховуючи специфіку та потреби навчального закладу, в якому Ви працюєте).

Перелік рекомендованої літератури:

1. Архипова С.П. Соціальна педагогіка: [навчально-методичний посібник]/ С.П.Архипова, Г.Я.Майборода. – Черкаси – Ужгород, 2002. – 268 с.
2. Безпалько О.В. Зміст та напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах/ О.В.Безпалько// Проблеми педагогічних технологій. – Випуск 2. – Луцьк, 2002. – 105 с.
3. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: [навчальний посібник]/ О.В.Безпалько. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 134 с.
4. Войцях Т.В. Особливості здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї в закладах освіти: [методичний посібник]/ Т.В.Войцях. – Черкаси: ОПОПП, 2011. – 131с.
5. Етичний кодекс психолога [Електронний ресурс]: прийнято на I Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 року в м. Києві. – Режим доступу: http://upsihologa.com.ua/etychnyi_kodeks_psyhologa.html
6. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: [методичні рекомендації для соціальних працівників]. – К.: ДЦССМ, 2004. – 192 с.
7. Кваліфікаційна характеристика «Соціальний педагог» [Електронний ресурс]: додаток 1 до наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2006 № 864 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України». – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1385.0>
8. Концепція державної сімейної політики [Електронний ресурс]: схвалено Постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року № 1063-XIV. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1063-14>
9. Матеріали всеукраїнського семінару «Соціальний супровід неблагополучних сімей». – К.: ДЦССМ, 2004. – 36 с.
10. Методика работы социального педагога /под ред. Л.В.Кузнецовой. – М.: Школьная Пресса, 2003. – 96 с.
11. Міцкевич Н. Соціальний педагог – професія захисту/ Н.Міцкевич, Я.Бескоровайна// Директор школи. – 2001. – № 6. – С. 5-11.
12. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: [учебник для студентов высших педагогических заведений]/ Ф.А.Мустаева. – М., 2002. – 416 с.
13. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога/ Р.В.Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2002. – 480 с.
14. Положення про психологічну службу системи освіти України [Електронний ресурс]: затверджено Наказом Міністерства освіти України від 03.05.99 № 127 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616). – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0687-09> – Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
15. Проблеми педагогічних технологій: [збірник наукових праць]. – Луцьк, 2004. – № 3-4.
16. Програма формування педагогічної культури батьків/ за ред. В.Г.Постового. – К., 2003. – 108 с.

17. Про загальну середню освіту: [Закон України від 13.05.1999 р.]// Директор школи. – 1999. – № 25-28. – С. 5-8.
18. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах [Електронний ресурс]: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006 р. №1983/388/452/221/556/596/106. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/fpart17/idx17789.htm>
19. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу неблагополучних сімей: [наказ Державного центру соціальних служб для молоді від 08.04.2002 р. № 19]// Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді. Ч. II. – К.: ДЦССМ, 2003. – 399 с. – С. 368-395.
20. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення: [наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11]// Матеріали всеукраїнського семінару «Соціальний супровід неблагополучних сімей». – К., 2004. – 36 с. – С. 101-17.
21. Про освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 23.05.1991 р. (із змінами та доповненнями); статті 21, 22, 59, 60. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> – Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
22. Соціальна педагогіка: [підручник]/ за ред. проф. А.Й.Капської.– К.: Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
23. Соціальна робота в Україні: [навчальний посібник]/ за заг. ред. І.Д.Зверевої, Г.М.Лактіонової. – К.: ДЦССМ, 2004. – 233 с.
24. Технологии социальной работы: [учебник под общ.ред.проф. Е.И.Холостовой]. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 400 с.
25. Технологии социально-педагогической работы: [навчальний посібник]/ за заг.ред. А.Й.Капської. – К., 2000. – 372 с. – С. 168-244.
26. Трубавіна І.М. Методи вивчення сім'ї/ І.М.Трубавіна, Н.А.Бугаєць. – К., 2001. – 110с.
27. Трубавіна І.М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками/ І.М.Трубавіна. – К.: УДЦССМ, 2000. – 88 с.
28. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю/ І.М.Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2003. – 132 с.
29. Трубавіна І.М. Соціальний супровід неблагополучної сім'ї: [науково-методичні матеріали]/ І.М.Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2003. – 86 с.
30. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: [учеб. пособие]/ М.В.Шакурова. – М.: Академия, 2002. – 272 с.

Модуль 4

Генограма як інструмент розуміння сімейних стосунків

Для того, щоб наочно представити наявні в кожній родині сімейні стосунки, часто використовується *генограма* – графічний запис інформації про сім'ю, структурована діаграма системи внутрісімейних взаємостосунків, яка допомагає розвинути розуміння сімейних зв'язків та неперервності сім'ї.

Генограма як методика дослідження внутрісімейних взаємостосунків запропонована Мюрреєм Боуеном у 1978 р. (Bowen, 1978) в рамках «міжпоколінного підходу» в сімейній терапії. Її завдання – показати як зразки поведінки та внутрісімейних взаємостосунків передаються між поколіннями і як події на зразок смертей, хвороб, великих професійних успіхів, переїздів на нове місце проживання членів сім'ї впливають на сучасні поведінкові зразки, а також на внутрісімейні діади та трикутники. Генограма дозволяє фахівцю (соціальному педагогу, психологу, психотерапевту) і сім'ї отримати цілісну картину, розглядаючи всі феномени і події сімейного життя в інтегральній вертикально-спрямованій перспективі [9]. Іноді вона висвічує те, що було таємницею для деяких членів сім'ї, витягуючи «скелети з шафи». Даний підхід має багато спільного з традиційними підходами до збору даних по історії сім'ї, його головною відмінною особливістю є структурованість і схематизованість. Техніка передбачає як правило участь розширеної родини клієнтів.

Генограма використовується для ілюстрації специфіки внутрісімейних взаємостосунків. Символи генограми, поряд з іншими даними, використовуються для зображення взаємовідносин членів сім'ї та їх позицій в сімейній системі. Така діаграма являє собою наче карту сім'ї.

Отже, *генограма* – це техніка, яка є високоефективною для виявлення великої кількості інформації про окремих людей, пари, сім'ї та про взаємостосунки в них, про те, які зв'язки проходять від минулого до теперішнього та майбутнього. Мета методики – отримати діаграму, що відтворює історію розширеної сім'ї як мінімум протягом трьох поколінь. Інформація про своє походження необхідна людям не тільки для того, щоб знайти свої корені, відчувати зв'язок поколінь, але й зрозуміти, що саме попередні покоління вклали в їх особистісні взаємостосунки і що вони самі передадуть своїм дітям, усвідомити свої почуття до родичів чи нащадків, та, нарешті, краще зрозуміти себе.

Повноцінна генограма повинна включати в себе від 4 до 7 поколінь. Фактично – це рутинний метод збору інформації про сім'ю для кращого розуміння проблеми та пошуку шляхів її вирішення. Розпочати створення генограми можна у будь-який час після початку роботи з сім'єю. Як правило, проводиться в присутності всіх членів сім'ї, здібних слухати і сприймати інформацію, в том числі і дітей. Створення генограми та питання, які спеціаліст задає для її створення, можуть викликати у людини нові почуття, сформувати новий погляд на її теперішні та минулі взаємовідносини, сімейні схеми та моделі поведінки, що повторюються з покоління в покоління, а також допоможе членам родини оцінити значення власних сімейних стосунків, усвідомити їх важливість для дитини, проаналізувати вплив сім'ї на формування індивідуальності кожного члена родини, та краще зрозуміти, як сімейний досвід батьків формує досвід дітей щодо майбутнього батьківства.

В генограму включаються наступні члени родини [9] :

- рідні та зведені брати і сестри;
- мати, батько, перші партнери батьків;
- рідні дядьки та тітки;
- попередні та теперішні партнери, чоловіки/дружини;
- діти (рідні, прийомні, усиновлені, абортвані, викидні);
- бабусі, дідусі (іноді їх брати або сестри, якщо у них була особливо складна доля);
- прабабусі та прадідусі (іноді до 5-7 коліна, якщо трапилися особливо важкі події всередині сім'ї);
- інтегровані в систему родини особи (няньки, годувальниці, людина, яка мала або має великий вплив на життя сім'ї, наприклад, залишила спадок тощо).

Позначки-символи, які використовуються в генограмі

Жінки в генограмі зображуються кружечками

Чоловіки – квадратами

Особа (особи), щодо якої (яких) створюється генограма позначається **подвійним символом**.

Якщо людина померла, коло або квадрат перекреслюються.

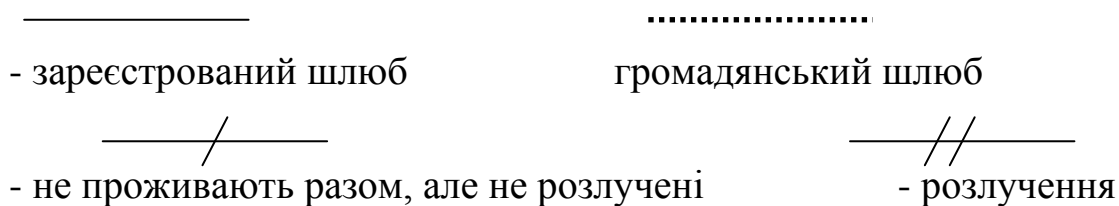
Біля кіл та квадратів позначаються дати народження, імена, а якщо людина померла – також і дату смерті.

Олег
15.06.
1977

Іван

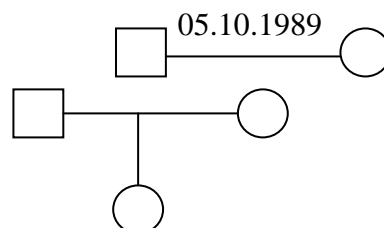
12.11.1937 –
05.07.1971

Лініями між символами позначаються **шлюбні зв'язки**:

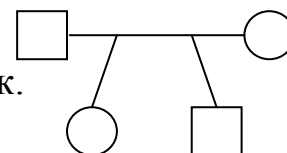
Чоловік позначається зліва, жінка – з правої сторони

Над лініями вказуються дати вступу в зареєстрований або незареєстрований шлюб, роз'їзд-розрив-розлучення.

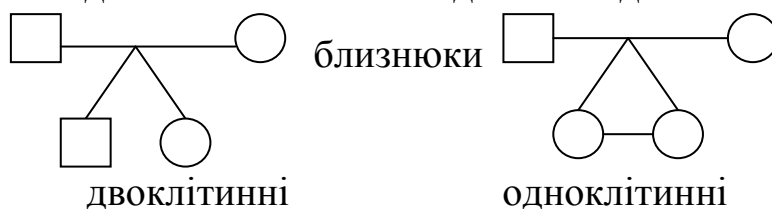
Дитину малюють на лінії, що йде прямо вниз від батьків.

Символи, що позначають рідних дітей, з'єднуються з лінією батьків суцільною лінією.

Лінії різновікових дітей виводяться з різних точок.

Лінії дітей-близнюків виводяться з однієї точки.

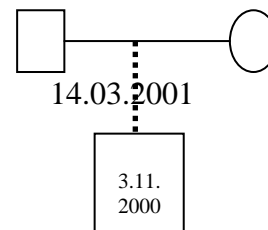
Діти зображуються по черзі народження зліва направо.

Біля знаків-символів кожного з членів родини, вказаних у генограмі, необхідно вказувати наступну інформацію:

- імена, прізвища;
- дати народжень, одружень, розлучень, смертей (якщо особа померла в ранньому віці, то вказати причину смерті);
- професії;
- важкі захворювання;
- країна проживання (за потребою);
- релігія (за потребою).

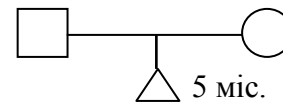
В системі сім'ї має значення кожен, хто до неї належить, тому на генограмі обов'язково вказуються прийомні або усиновлені діти, вагітність, наявна на момент створення генограми, а також ненароджені або мертвнонароджені рідні діти (викидні).

Символ **прийомної або усиновленої дитини** з'єднується з лінією прийомних батьків чи батьків-усиновителів пунктирною лінією.

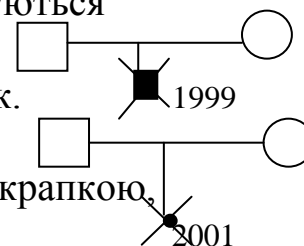

Всередині символу дитини вказується дата народження дитини, біля лінії – дата усиновлення.

Вагітність позначається трикутником; вказується термін вагітності

Символи **мертвонародженої дитини** вказуються відповідно до її полу, але зафарбовуються та перекреслюються. Вказується дата або рік.

Викидні або аборти позначаються чорною крапкою, перекресленою двома лініями навхрест.

Біля символу вказується рік, в якому це відбулося (за потребою і місяць).

Всі вищезазначені символи також розташовуються на схемі **в хронологічному порядку**.

Кожне покоління розташовується на одній лінії.

Лінія батьків розташовується над лінією дітей.

Своїх батьків та батьків свого чоловіка (дружини) розташовують зверху над власною лінією.

Коли зібрані дані про імена, вік кожного члена сім'ї, роки одружень, народжень, розлучень, смертей, можна приступати до збору інших важливих фактів про функціонування сімейної системи – таких, як частота и якість контактів, емоційні розриви, фактори, що спричиняють конфлікти і тривожність, рівень закритості-відкритості сімейних підсистем та сім'ї в цілому. Сімейні сценарії, цінності, правила, чоловічі та жіночі стандарти поведінки також можуть бути виявлені під час інтерв'ю на основі цієї техніки.

На генограмі **ступінь зв'язків та характер стосунків між членами родини** позначається додатковими лініями, а саме:

- – тісні стосунки
- - - - - – слабкі зв'язки
- . - . - . - – непостійні зв'язки
- ~~~~~ – конфліктні стосунки

Також у генограмі можна позначати особливо значимих людей для тієї особи, щодо якої складається генограма: тих, кому вона довіряє, до кого найбільш емоційно прив'язана або стосунки чи

контакт з якою є для неї особливо важливими, бажаними та значимими. Для цього використовується позначка-символ «сердечко». Особливо важливою інформація про таких людей є в роботі з дітьми. Для спеціаліста чи вчителя, який працює з дитиною, така людина може стати першим помічником у корекції особистісних проблем чи задоволенні потреб дитини.

ПРИКЛАДИ ГЕНОГРАМ

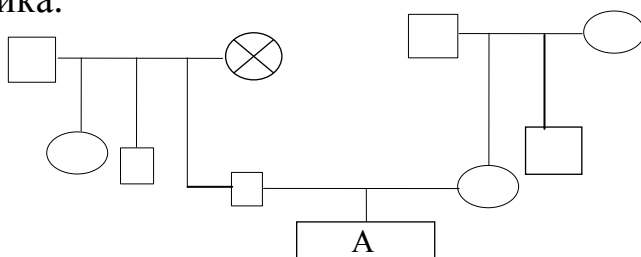
Інформація про уявну родину Андрієнко

Ірина і Василь одруженні, мають сина Андрійка.

Бабуся і дідусь з боку матері одружені і дуже прив'язані до сім'ї дочки.

Дідусь Андрійка з боку батька помер у 1989 році. Мати батька Андрійка ще жива і підтримує зв'язки з сім'єю.

І Ірина, і Василь мають братів та сестер, які також спілкуються з сім'єю Андрійка.

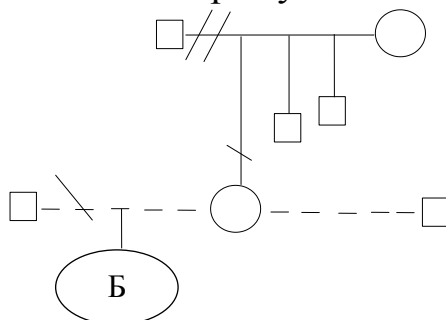
Інформація про уявну родину Іваненко

Ганна має дочку Богданку. З батьком дочки не одружена, але він підтримує зв'язки з сім'єю.

Ганна зустрічається з чоловіком, який проживає з сім'єю, але офіційно він не одружений з матір'ю Богданки.

Ганна має батьків, вони були одружені, але потім розлучилися. Відомо, батьки Ганни були алкоголіками, і батько жорстоко поведився з дружиною та дітьми. Крім Ганни, у них було ще двоє синів.

Ганна не спілкується зі своїми батьками та братами, вона “відрізана” від своєї сім'ї та не отримує від них підтримки.

Як бачимо, генограма вміщує в собі дуже велику кількість інформації, представлена в схематичному вигляді на невеликій площині, що дозволяє охопити всю сімейну історію єдиним поглядом. В процесі роботи на основі даної техніки, члени сім'ї отримують можливість самоідентифікації, дізнаються про те, що дійсно відбувається в їх сім'ї, про свої історичні корні і про те, як ці корні впливають на теперішній стан відносин в сім'ї. Детальний аналіз стосунків та взаємозв'язків між членами родини допоможе їм знайти вихід з проблемних ситуацій та зробити відносини в сім'ї більш задовільними, щоб вони змогли позбавитися від таких взаємостосунків в сім'ї, які, залишаючись незмінними, причиняють біль. Працюючи з генограмою, можна допомогти сім'ї розрушити емоційні розриви, дисфункціональні трикутники та альянси, знизити тривожність, тобто здійснити позитивні зміни в сімейній системі. Крім того, генограма являє собою дієвий діагностичний засіб, який може застосовуватися відповідно до потреб спеціаліста, який працює з дитиною чи сім'єю.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначте сутність, мету та завдання генограми як методики дослідження внутрісімейних взаємостосунків.
2. В чому полягає відмінність використання генограми у роботі з сім'єю та з окремою особою від традиційних діагностичних методик, спрямованих на дослідження внутрісімейних стосунків?
3. Яка кінцева мета аналізу інформації, отриманої в процесі складання генограми?

Самостійна робота № 2

1. Складіть генограму своєї сім'ї (не менше трьох поколінь) або сім'ї, яка знаходиться під соціально-педагогічним супроводом у Вашому навчальному закладі (на вибір), дотримуючись вимог до розміщення символів на площині.
2. Проаналізуйте інформацію, яку вам вдалося з'ясувати в процесі роботи над генограмою. Особливу увагу зверніть на **ступінь зв'язків та характер стосунків між членами родини**.
3. Виявіть, в чому полягають особливості сімейної системи, яку Ви досліджуєте; які стосунки чи події в родині мають циклічність або стереотипи взаємодії, роль в сімейній системі кожного члена сім'ї, вплив родинної системи на особистісне становлення та на характер стосунків у досліджуваній сім'ї. **Опишіть висновки**.
4. Які стосунки або взаємозв'язки у досліджуваній сімейній системі, на Вашу думку, потребують змін та покращення? Які події можна передбачити чи попередити? Які зміни, на Вашу думку,

матимуть позитивний вплив на особисте життя членів сім'ї, що досліджується?

Перелік рекомендованої літератури:

1. Антонов А.І. Мікросоціологія сім'ї/ А.І.Антонов// Соціологія і сучасність. – М.: Наука, 2009. – 368 с.
2. Антонов А.І. Сучасна сім'я/ А.І.Антонов// Соціологія сім'ї. – М.: 2005. – 640 с.
2. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуена/ К.Бейкер// Вопросы психологии. – 1991. – № 6.– С.155-164.
3. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: [краткий курс лекцій]/ А.Я.Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
4. Вернон В. Холодинамика. Вся сила в действии. Приложение: «Руководство по генограмме: как составить схему семейного дерева» [Електронний ресурс]/ Вернон Вульф. – М.: Ассоциация холодинамики, 1995 г. – 189 с.. – Режим доступу: http://www.e-puzzle.ru/page.php?al=vernon_vulf__holodniami
5. Каслоу Ф. Генограмма как проективная техника в диагностике и психотерапии: [учеб. пособие]/ Ф.Каслоу/ пер. с англ. и ред. Н.А.Цветковой. – М.: МПСИ, 2006. – 160 с.
6. Книга для батьків: [посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі»]/ за заг.ред. Т.Ф.Алексеевко. – К.: Наук.світ., 2006. – 496 с. – С. 352-355.
7. Лукьянченко Н.В. Системная семейная психотерапия М. Боуена [Електронний ресурс]: учебно-методическое пособие/ Н.В.Лукьянченко, И.А.Аликин– Красноярск: РИО СиБУП, 2005. – 95 с. – Режим доступу: <http://pedlib.ru/Books/4/0178/index.shtml>
8. Парфанович І.І. Соціальна діагностика [Електронний ресурс]: курс лекцій. – Тернопіль, ТДПУ, 2009. – 182 с.. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-123.html>
9. Ричардсон Р.У. Силы семейных уз: [пер. с англ.]/ Р.У.Ричардсон – СПб.: Изд-во «Акцидент», 1994. – 136с.
10. Шерман Р. Структурированные техники семейной терапии [Електронний ресурс]: руководство/ Р.Шерман, Н.Фредман/ авторизированный перевод с английского к.пс.н. А.З.Шапиро – М.: Класс, 1997.. – Режим доступу до посібника: http://www.psichology.vuzlib.net/book_o146.html

Модуль 5-6

Еко-карта як інноваційна діагностична методика вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї

Еко-карта – техніка, запропонована Еттінью та Хартманом (Atteneave, 1976), (Hartman, 1979). Її мета – схематично зобразити сім'ю та вивчити її потреби, а також взаємозв'язки даної сім'ї з іншими сім'ями, соціальними організаціями та інститутами. Напруженість, підтримка та багато інших проявів внутрішніх та

зовнішніх сімейних взаєностосунків на основі цієї методики можуть бути представлені наочно. Можуть бути виявлені також емоційні та фінансові ресурси сім'ї [12].

Еко-карта є необхідною складовою частиною стратегії координації комплексної соціально-педагогічної та психологічної допомоги сім'ї, орієнтованої на розширену родину та метасімейний контекст – вона дозволяє задіяти для профілактичного та корекційно-відновлювального процесу максимальну кількість індивідів. Головне питання, на яке можна відповісти при роботі з цією технікою – хто може виявитися корисним сім'ї в її зростанні? Чи є люди в оточенні клієнтів (родичі, колеги по роботі), які дійсно могли б допомогти, але сім'я до них через ряд причин не зверталася? Це ж стосується професіоналів, які допомагають сім'ї – вчителів, соціальних педагогів/працівників, практичних психологів, лікарів та інших – вони зазвичай посилаються один на одного, але ніколи не зустрічаються. Стентони (Stanton, Stanton, 1984) підкреслюють, що кожна соціальна система чи індивід, які взаємодіють з сім'єю, мають тенденцію підштовхувати її в зручному і звичному для них напрямі, і це часто стає причиною напруженості та конфліктів у сім'ї [12]. Крім того, ідею, висловлену спеціалістом, сім'я, як правило, не приймає, відкидає, вона виявляється занадто особистісно-складною для них.

Схематичне відображення взаєностосунків сім'ї із зовнішнім світом визначає інших людей, які є емоційно значимими для клієнтів, включи й тих, кого зараз немає поруч з ними. Завдяки описовій природі методики і тій бесіді, яка може бути проведена на її основі, спеціалісту (соціального педагогу, практичному психологу чи психотерапевту) стає зрозумілим ступінь емоційної та фізичної близькості між членами сім'ї. Також можуть бути вивчені взаєностосунки між членами сім'ї, навіть якщо це вивчення емоційно складне для клієнтів і являє собою дещо набагато більше, ніж складання списку «значимих інших».

Складаючи еко-карту сім'ї, спеціаліст насправді приєднується до неї, стає членом родини, начебто працює з ними над одним спільним проектом, що Еттінью називає «процесом ретрибалізації» («retribalization process»). Якщо сім'я визнає, що спеціаліст, який працює з ними, досить гарно орієнтується в складності й заплутаності їх взаєностосунків, вони будуть з більшою готовністю ділитися з ним найпотаємнішою інформацією про своє життя.

Методика використовується також і в роботі з окремою особою – дитиною чи дорослою людиною – для діагностики їхніх зв'язків із соціальним оточенням та впливу (позитивного чи негативного) цього

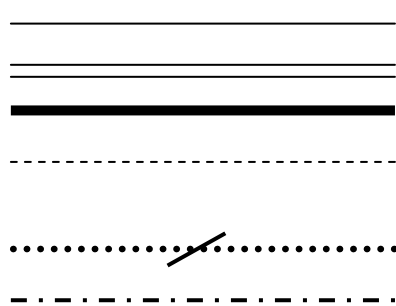
оточення на розвиток особистості. Крім того, створення ЕКО-КАРТИ дозволяє проаналізувати як особистісний потенціал дитини чи внутрішні ресурси сім'ї, так і ресурси соціального оточення, значимі для створення чи відновлення умов позитивної соціалізації та адаптації дитини або функціонування сім'ї як соціального інституту.

Важливо!

Інструкції по створенню **ЕКО-КАРТИ дитини та сім'ї мають відмінності** у наявності та розташуванні груп соціального оточення, що зумовлено відмінностями мети та завдань щодо подальшої роботи з дитиною чи сім'єю.

При створенні ЕКО-КАРТИ необхідно чітко дотримуватися інструкцій!

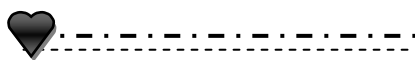
УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

- близькі постійні взаємини і контакти
- дуже близькі взаємини та часті контакти
- дуже близькі родинні взаємини
- не дуже близькі і не постійні взаємини та контакти
- втрачені (перервані) стосунки і контакти
- конфліктні стосунки (лінія цього типу може бути промальована на папері як хвиляста. При об'єднанні з іншими лініями також позначає конфліктні стосунки).
- позитивні, важливі і бажані взаємини для дитини, кількість сердечок є ознакою важливості

Наприклад:

- не дуже близькі і не постійні конфліктні взаємини та контакти, проте для дитини ця особа важлива і взаємини є бажаними, важливими.

Додатково лінії закінчуються **стрілками**, які означають **напрямок ініціативи в контактах**, або ж як писала Хартман, «енергію» контактів.

- - одностороння ініціатива в контактах («від» - «до»)
- ←—————● - взаємна (двостороння) ініціатива в контактах

Важливо!

Всі лінії проводяться безпосередньо до дитини, а не до внутрішнього кола, в якому знаходиться символічне позначення дитини.

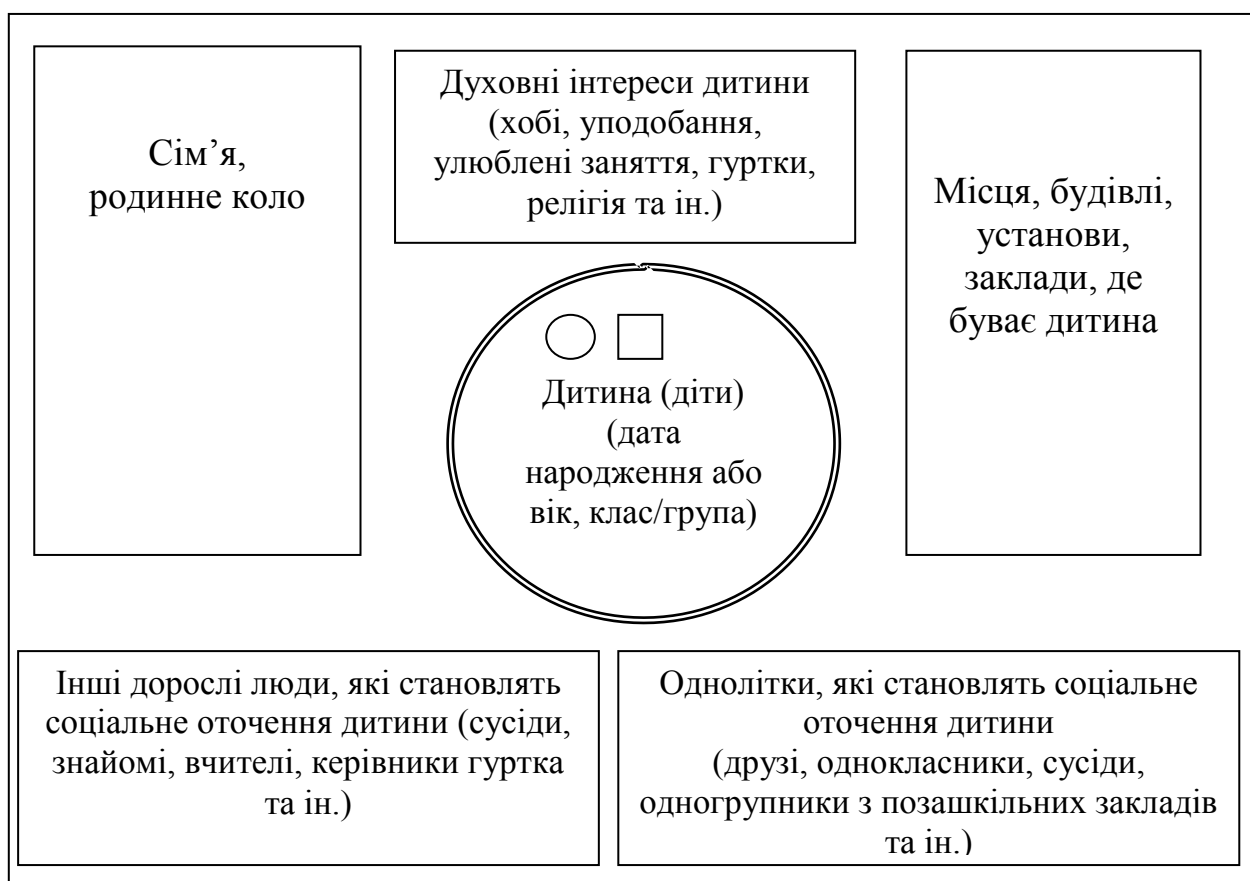
ІНСТРУКЦІЯ ПО СТВОРЕННЮ ЕКО-КАРТИ ДИТИНИ

(адаптований варіант для учнів закладів освіти усіх типів)

Завдання: схематично зобразити зв'язки дитини з сім'єю та соціальним оточенням. Коло, яке знаходиться у центрі – це дитина, щодо якої складається ЕКО-КАРТА.

Символ дитини (залежно від статі: дівчинка – коло; хлопчик – квадрат) розташовується у **внутрішньому колі** (коло обведене подвійною лінією, що позначає, відносно якого складається ЕКО-КАРТА)

Діти з однієї сім'ї, які проживають в одному інтернаті, а також діти-близнюки, позначаються разом у внутрішньому колі і стосунки з оточуючими позначаються як між ними (у внутрішньому колі), так і для кожного з них з оточенням. Якщо це учень (учні) ЗНЗ/вихованець(ці) ДНЗ, і проживають разом з батьками (або одним із них) в сім'ї, то ЕКО-КАРТА складається відносно однієї дитини (в середньому колі одна дитина), а іншу дитину позначаємо в полі «сім'я, родинне коло».

У лівому верхньому кутку відображають **членів сім'ї та родичів**.

У лівому нижньому кутку відображають дорослих людей, які становлять соціальне оточення дитини (сусіди, знайомі, вчителі, керівники гуртка та ін.)

У правому нижньому кутку відображають однолітків дитини, які становлять її соціальне оточення (друзі, однокласники, сусіди, одногрупники з позашкільних закладів та ін.)

У правому верхньому кутку позначаються місця, будівлі, установи, заклади, де буває дитина. За допомогою прямих, переривчастих або пунктирних ліній також слід відобразити характер зв'язку з ними.

Надалі, можна запропонувати дитині позначити ті ресурси громади, які можуть вплинути на позитивне вирішення ситуації (управління у справах сім'ї та молоді, ЦСССДМ, служби у справах дітей, громадські організації, медичні клініки, школи, дитячі садки тощо). Інший варіант – соціальний педагог вносить такі доповнення самостійно за погодженням з дитиною.

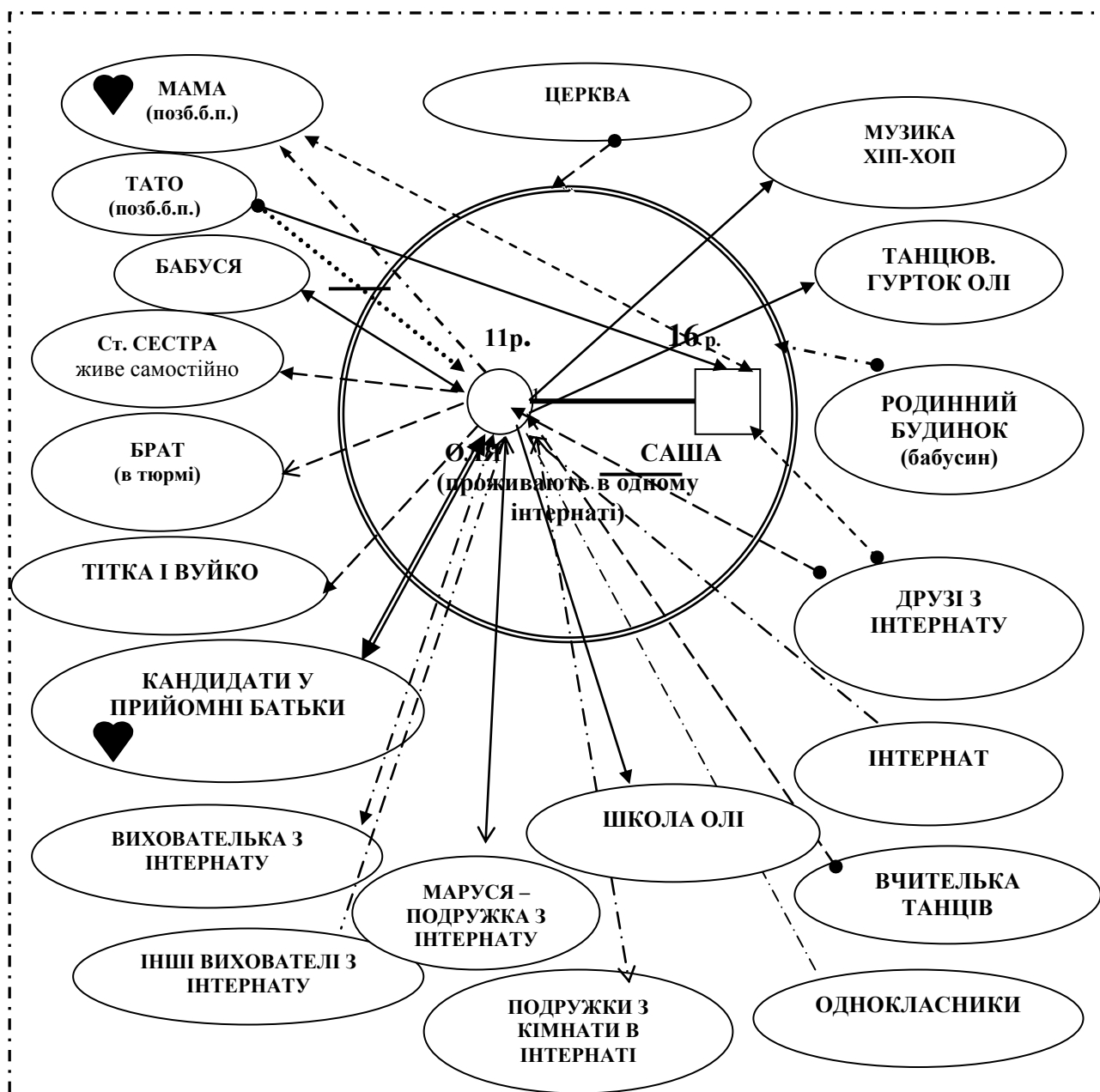
Угорі залишається місце для духовні інтересів дитини (хобі, уподобання, улюблені заняття, гуртки, релігія та ін.). За допомогою ліній також необхідно відмітити ставлення дитини до позначених варіантів (інколи дитину примушують щось робити всупереч її бажань – можливо, позначення характеру ставлення дитини до цих занять виявиться негативним – тоді слід спитати у дитини «чому так?»).

Соціальний педагог може почати складати ЕКО-КАРТУ дитини самостійно, згідно даних, які йому відомі, а потім запропонувати дитині доповнити ЕКО-КАРТУ, або виправити її та позначити важливих для неї осіб тощо. Зобразивши графічним способом ЕКО-КАРТУ самостійно, до зустрічі з дитиною, ми покажемо дитині, що ми щирі у спілкуванні з нею, що шануємо її такою, як вона є. Працюючи над ЕКО-КАРТОЮ разом з дитиною, ми усвідомлюємо для себе, а дитина для себе – хто і що є важливим в її житті. Також маємо можливість позначити ті взаємовідносини, які для дитини є міцними, важливими, бажаними та позитивними.

Після детального аналізу всіх взаємостосунків ми зможемо приступити до висновків. А після детального опису всіх висновків – по кожній вказаній в ЕКО-КАРТІ особі чи об'єкту – можна складати план дій по усуненню негативних факторів, по відновленню чи підкріпленню взаємовідносин та зв'язків тощо. Фактично це буде довгостроковий план роботи з дитиною та сім'єю.

Приклад створення та аналізу еко-карти уявної дитини [10]

ЕКО-КАРТА ОЛІ

В запропонованій ЕКО-КАРТІ – схематично представлена картина світу уявної дівчинки Олі, вихованки інтернату, в якому разом з нею проживає її старший брат Саша. На ЕКОКАРТІ крім найважливіших осіб з біологічної сім'ї зазначено багато інших осіб, установ та занять, важливих для цієї дівчинки.

На цій ЕКОКАРТІ ми бачимо лінії, що сполучають Олю з окремими особами, установами, організаціями, заняттями.

У випадку з мамою ми бачимо, що контакти з нею не часті, але дівчинка намалювала біля неї сердечко, тобто – ці взаємовідносини,

принаймні на думку дівчинки, варті того, щоб їх зміцнювати. У випадку батька взаємини з ним втрачені (перервані), а тому можлива їх відбудова чи зміцнення вимагатиме обережності та знань. Є також багато інших осіб, взаємостосунки з якими є для Олі істотними, починаючи від брата Саші, який разом з Олею живе в інтернаті. Крім того тут ще є улюблена вихователька, яка для дівчинки є майже подружкою, танцювальний гурток, музика хіп-хоп, Церква, а вірніше її улюблений священик, який часто забирає Олю в молодіжні походи та прощі.

Якщо ми уважно придивимось до ЕКО-КАРТИ Олі, то побачимо, наскільки складні взаємовідносини в світі Олі та її брата Сашка. Тут представлений ніби цілий її світ – все те, що для них обох є найважливішим.

Перші висновки після аналізу цієї ЕКО-КАРТИ це:

- а/ В Олі близькі взаємовідносини з братом, які ускладнені небезпекою, пов'язаною з невирішеною проблемою батька та його відмінних взаємин з власними дітьми.
- б/ Крім брата, єдиною особою з натуральної сім'ї, з якою в Олі хороші взаємостосунки та контакти – це бабуся.
- в/ В дівчинки тільки одна близька особа серед ровесників, при чому це подружка з дитячого будинку, а не з „середовища”.
- г/ Оля багато надій пов'язує з кандидатами у прийомні батьки.
- д/ Любить школу.
- е/ Оля емоційно не зв'язана з інтернатом і немає близьких взаємовідносин з жодним з опікунів, що є дуже істотним для подальшого можливого влаштування дівчинки в прийомну сім'ю.
- є/ В неї досить обмежене коло зацікавлень (музика, танці). Це – поле для підтримки її досягнень, але в неї є також багато потреб в сфері розвитку зацікавлень, хобі та вищих потреб і ін.

Ці висновки є вступом до опрацювання довготермінового плану роботи з дитиною та сім'єю.

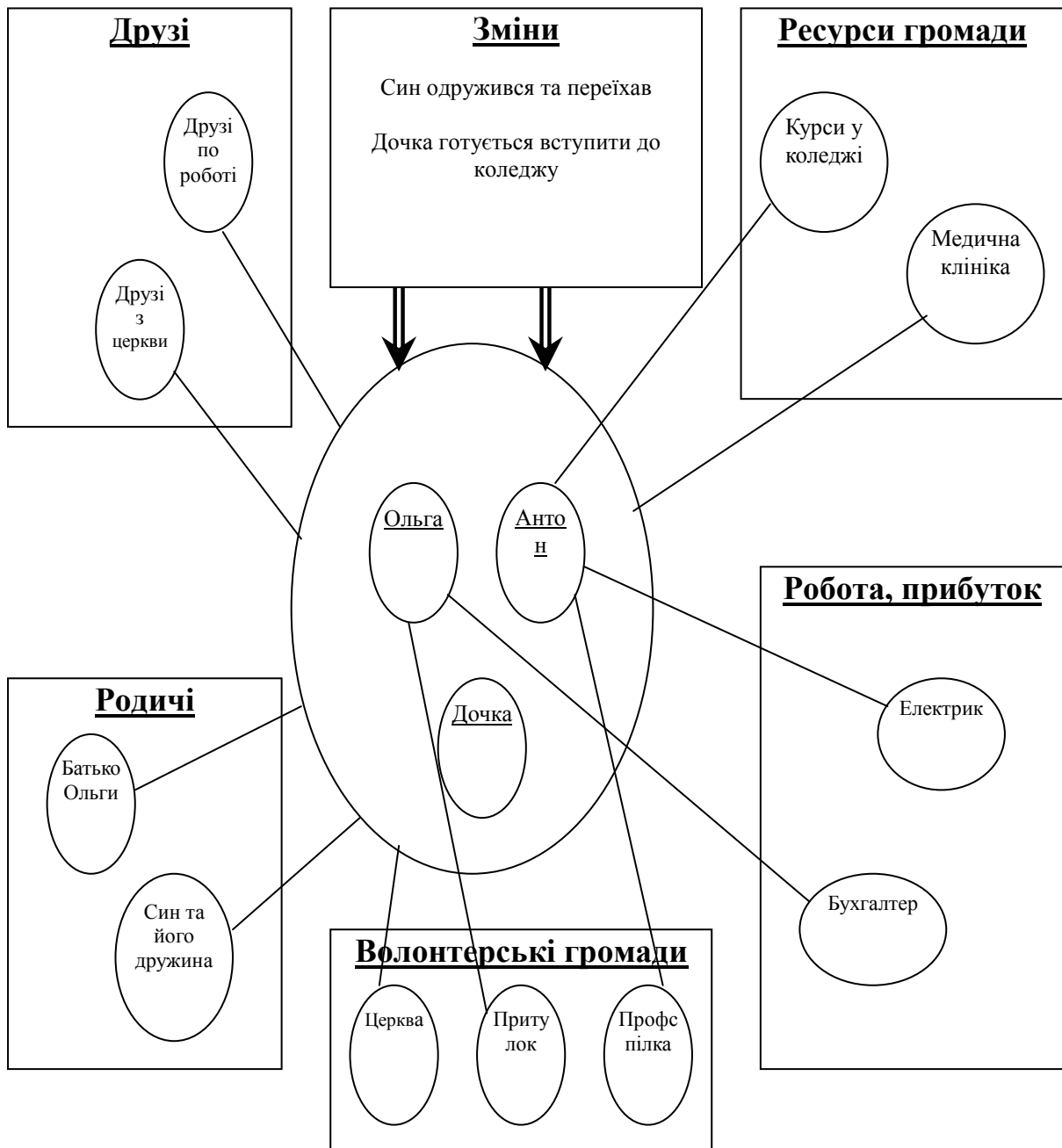
ІНСТРУКЦІЯ ПО СТВОРЕННЮ ЕКО-КАРТИ СІМ'Ї

Завдання: схематично зобразити зв'язки сім'ї з оточенням. Коло, яке знаходиться у центрі – це сім'я, яку ми розглядаємо.

Розглянемо приклад створення еко-карти уявної сім'ї Миколаєнко. Подружжя, Ольга та Антон Миколаєнко, мають двох дітей: їхня дочка готується до вступу у коледж, син одружився та переїхав. Батько Ольги живе окремо. Ольга працює бухгалтером, Антон – електриком. У вільний час Ольга допомагає у притулку,

Антон відвідує курси водіїв та приймає участь у заходах своєї профспілки. Вся сім'я є клієнтами медичної клініки, також вони регулярно відвідують церкву. Друзями сім'ї є колеги по роботі та деякі члени церкви.

ПРИКЛАД ЕКО-КАРТИ УЯВНОЇ РОДИНИ МИКОЛАЄНКО

Велике коло всередині показує сім'ю. У ньому розташовані *маленькі кола*, які відображають членів сім'ї. *Кола у лівому верхньому кутку* відображають друзів та родичів.

Усі люди або громади, які мають зв'язки з сім'єю, приєднуються на еко-карті лініями. *Неперервна лінія* відображає *сильні стосунки*.

Пунктирна – слабкі, а переривчаста – стресові. Малюємо лінії від усіх цих кіл до кола сім'ї, що відображають стосунки.

Кола справа представляють ресурси громади, необхідні для добробуту і розвитку вашої сім'ї (управління у справах сім'ї та молоді, ЦССМ, служби у справах неповнолітніх, громадські організації, медичні клініки, школи, дитячі садки тощо). За допомогою прямих, переривчастих або пунктирних ліній відобразіть характер зв'язку з ними. Ви можете додавати стільки кіл, скільки вам потрібно.

Кола справа внизу представляють **“Працевлаштування і доходи”**. Тут ви визначите своє місце роботи, а також додаткові джерела доходів, наприклад, соціальні виплати.

Остання група кіл позначає **волонтерські організації**, клуби, команди. Це може бути церква або громадські організації, до яких входите ви та ваша сім'я. Їх також можете вказати стільки, скільки потрібно, і показати зв'язок з ними.

Якщо зв'язок з представленим колом стосується тільки одного члена сім'ї, проводьте лінію прямо до відповідного маленького кола. В іншому випадку – ми з'єднуємо з великим сімейним колом.

Угорі ви бачите місце для запису сімейних змін та переміщень. Сюди можна віднести переїзд, нову роботу, нового члена сім'ї, нову потребу розвитку, розлучення, смерть або іншу втрату. Ці зміни можна позначати як позитивні або негативні.

Оформлення висновків

Після детального аналізу всіх взаємостосунків, зображених на ЕКО-КАРТІ, необхідно зробити детальні висновки по кожній вказаній в ЕКО-КАРТІ особі, групі осіб чи об'єкту. Тільки після детального опису всіх висновків можна скласти план по усуненню негативних факторів (у разі їх виявлення), відновленню чи підкріпленню взаємовідносин та зв'язків у сім'ї, активізації внутрішніх ресурсів сім'ї як соціального інституту тощо. Фактично це буде **довгостроковий план роботи з дитиною та сім'єю**.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначте сутність, мету та завдання еко-карти як методики вивчення та аналізу соціального оточення сім'ї чи дитини.
2. В чому полягає відмінність використання методики у роботі з сім'єю та з окремою особою?.
3. Яка кінцева мета аналізу інформації, отриманої в процесі складання еко-карти?

Самостійна робота № 3

1. Складіть еко-карту своєї сім'ї або сім'ї, яка перебуває під соціально-педагогічним супроводом у Вашому навчальному закладі (на вибір), дотримуючись вимог до розміщення символів на площині.
2. Проаналізуйте інформацію, яку вам вдалося з'ясувати в процесі роботи над еко-картою. Зробіть детальні висновки по кожній вказаній в ЕКО-КАРТІ особі, групі осіб чи об'єкту. Особливу увагу зверніть на *ступінь зв'язків та характер стосунків між членами вашої родини*.
3. Які стосунки або взаємоз'язки у досліджуваній сімейній системі, на Вашу думку, потребують змін та покращення? Які події можна передбачити чи попередити? Які зміни, на Вашу думку, матимуть позитивний вплив на особисте життя членів досліджуваної сім'ї?

Перелік рекомендованої літератури:

1. Антонов А.І. Мікросоціологія сім'ї/ А.І.Антонов// Соціологія і сучасність. – М.: Наука, 2009. – 368 с.
2. Антонов А.І. Сучасна сім'я/ А.І.Антонов// Соціологія сім'ї. – М.: 2005. – 640 с.
3. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуена/ К.Бейкер// Вопросы психологии. – 1991. – № 6.– С.155-164.
4. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: [краткий курс лекцій]/ А.Я.Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
5. Вернон В. Холодинамика. Вся сила в действии. Приложение: «Руководство по генограмме: как составить схему семейного дерева» [Електронний ресурс]/ Вернон Вульф. – М.: Ассоциация холодинамики, 1995 г. – 189 с.. – Режим доступу: http://www.e-puzzle.ru/page.php?al=vernon_vulf__holodniami
6. Каслоу Ф. Генограмма как проективная техника в диагностике и психотерапии: [учеб. пособие]/ Ф.Каслоу/ пер. с англ. и ред. Н.А.Цветковой. – М.: МПСИ, 2006. – 160 с.
7. Книга для батьків: [посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі»]/ за заг.ред. Т.Ф.Алексеєнко. – К.: Наук.світ., 2006. – 496 с. – С. 352-355.
8. Лукьянченко Н.В. Системная семейная психотерапия М. Боуена [Електронний ресурс]: учебно-методическое пособие/ Н.В.Лукьянченко, И.А.Аликин– Красноярск: РИО СиБУП, 2005. – 95 с. – Режим доступу: <http://pedlib.ru/Books/4/0178/index.shtml>
9. Парфанович І.І. Соціальна діагностика [Електронний ресурс]: курс лекцій. – Тернопіль, ТДПУ, 2009. – 182 с.. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-123.html>
10. Полковські Т. Метод індивідуальних планів роботи з дитиною та сім'єю/ Т.Полковські, С.Боровець. – К.-Варшава, 2006.
11. Ричардсон Р.У. Силы семейных уз: [пер. с англ.]/ Р.У.Ричардсон – СПб.: Изд-во «Акцидент», 1994. – 136с.

12. Шерман Р. Структурированные техники семейной терапии [Электронный ресурс]: руководство/ Р.Шерман, Н.Фредман/ авторизированный перевод с английского к.пс.н. А.З.Шапиро – М.: Класс, 1997.. – Режим доступа до посібника: http://www.psichology.vuzlib.net/book_o146.html

Контрольна робота

«Дослідження життєвого простору учня, який перебуває під соціально-педагогічним супроводом, та створення довгострокового плану індивідуальної роботи з учнем»

1. Складіть короткий опис життєвої ситуації учня, який знаходиться під соціально-педагогічним супроводом у Вашому навчальному закладі, в т.ч. зазначте соціальну категорію, до якої належить учень, та підстави взяття його під соціально-педагогічний супровід.
2. Складіть еко-карту соціального оточення учня, дотримуючись вимог до розміщення символів на площині.
3. Проаналізуйте інформацію, яку вам вдалося з'ясувати в процесі роботи над еко-картою. Зробіть *детальні висновки* по кожній вказаній в ЕКО-КАРТІ особі, групі осіб чи об'єкту. Особливу увагу зверніть на *ступінь зв'язків та характер стосунків між членами родини та іншими суб'єктами соціального оточення учня*.
4. Які стосунки або взаємоз'язки у системі соціального оточення учня, на Вашу думку, потребують змін та покращення? Які події можна передбачити чи попередити? Які зміни, на Вашу думку, матимуть позитивний вплив на особисте життя учня та його особистісний розвиток?
5. Визначте за результатами дослідження пріоритетні потреби учня, важливі для подальших позитивних змін в його особистісному розвитку, та складіть *довготерміновий план роботи з учнем*, спрямований на забезпечення реалізації цих потреб.

ДОДАТОК 1

Методичні рекомендації щодо написання та оформлення самостійних та контрольної робіт слухачів дистанційного спецкурсу для соціальних педагогів закладів освіти

Метою виконання самостійних та контрольної робіт слухачами є закріплення та перевірка рівня їх теоретичної і методичної підготовки, систематизація та поглиблення теоретичних і практичних знань з обраної теми, набуття та удосконалення вмінь та навичок аналізу і систематизації опрацьованого матеріалу, здатності робити самостійні узагальнення і висновки, аналізувати та систематизувати власний досвід роботи. Крім того, виконання контрольної роботи є обов'язковою умовою отримання сертифікату про успішне проходження навчання за дистанційним спецкурсом.

Завдання слухача при виконанні самостійної (контрольної роботи) полягає в тому, щоб на основі опрацювання матеріалу спецкурсу встановити логічний зв'язок між теоретичними дослідженнями та практичним досвідом роботи спеціаліста, зробити власні висновки виходячи з аналізу та систематизації власного практичного досвіду.

Зміст робіт повинен чітко відповідати поставленим завданням та містити конкретні відповіді на питання. Не допускаються нечіткі формулювання та розпливчаті трактування. Думки та висновки, що формулюються в роботі, необхідно підкріплювати посиланнями на використані джерела та прикладами з власного практичного досвіду. Важливо не перевантажувати роботу другорядними фактами і надмірними цитуваннями.

Висновки містять узагальнення й стислі підсумки виконаної роботи, спираючись на власний досвід слухача з урахуванням специфіки та потреб закладу освіти, в якому він працює. Обсяг висновків – до 2 сторінок.

Структура роботи:

- титульний аркуш;
- основна частина роботи, де зазначаються питання та даються відповіді на них;
- висновки;
- додатки (при необхідності);
- список використаних джерел (при необхідності).

Вимоги до оформлення робіт

Текст набирається на аркушах білого паперу стандартного формату А-4, з використанням шрифтів текстового редактора Word, шрифт Times New Roman, кеглем 14, через 1,5 інтервалу (29-30 рядків на сторінці) з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 20 мм, правого – 10 мм.

Схеми та діаграми виконуються у чорно-білому чи кольоровому зображенні (виходячі з доцільності застосування різних кольорів). Допускається як ручний режим виконання, так і за допомогою редакторів Word.

Титульна сторінка оформлюється за встановленою формою (додаток 2).

Заголовки питань виконують комп'ютерним набором маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу жирним шрифтом. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою.

Відстань між заголовками і текстом становить 1-2 інтервали (6-12 пт).

Список використаних джерел містить перелік літератури та інших документальних джерел, використаних під час виконання роботи. Джерела в списку розміщуються і нумеруються в алфавітному порядку. Відомості про використані джерела оформлюються відповідно до чинних стандартів (додаток 3).

Нумерація сторінок подається арабськими цифрами. На титульному листі номер сторінки не ставлять, на наступних номер проставляється у правому верхньому куті без крапки.

За умови використання для виконання робіт науково-методичних джерел, слухач повинен давати *посилання* на джерела, які в тексті роботи зазначаються цифрами у квадратних дужках. Перша цифра означає порядковий номер використаного джерела у списку використаних джерел і літератури в кінці роботи, друга цифра означає номер сторінки (сторінок). Наприклад: [1, с.28] або [1, с.5 – 9]. Якщо ж теза підкріплюється кількома джерелами, то посилання оформлюються таким чином: [1, с.28; 7, с.78 – 90] або [2; 5; 10].

ДОДАТОК 2

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ПЕТРЕНКО ПЕТРО ПЕТРОВИЧ

**САМОСТІЙНА РОБОТА № 1
(КОНТРОЛЬНА РОБОТА)**

слухача (дистанційного) спецкурсу
для соціальних педагогів закладів освіти
(*назва курсу*),
соціального педагога (повна назва закладу),
спеціаліста ____ категорії
Термін проходження спецкурсу:
_____ 2012 р.

Куратор (дистанційного) спецкурсу:
Войцях Т.В., методист
обласного центру практичної
психології і соціальної роботи
Черкаського ОПОПП,
соціальний педагог-правник,
магістр соціальної педагогіки

Черкаси – 2012

ДОДАТОК 3

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Як сімейне середовище впливає на дитину / Т. Алексеєнко // Початкова школа. – 2000. – №10. – С. 57–60.
2. Архипова С. П. Соціальна педагогіка: [навчально-методичний посібник] / С. П. Архипова, Г. Я. Майборода. – Черкаси – Ужгород : Мистецька лінія, 2002. – 268 с.
3. Вербець В. В. Соціологія [Електронний ресурс] : навчальний посібник / Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. – К. : КОНДОР, 2009. – 550 с. – Режим доступу до посібника : <http://pidruchniki.ws/15840720/sotsiologiya/sotsiologiya - verbets vv>
4. Консультування сім'ї : [методичні поради для консультацій батьків] ; Ч.2 / за ред. В. Г. Постового. – К. : ДЦССМ, 2003. – 330 с.
5. Положення про психологічну службу системи освіти України [Електронний ресурс] / із змінами, внесеними згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616; Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 23.07.2009 р. за № 687/16703 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0101-93>
6. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
7. Соціальний педагог. Кваліфікаційна характеристика [Електронний ресурс] : додаток 1 до наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2006 № 864 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України». – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1385.0>
8. Технології соціально-педагогічної роботи : [навч. посібник] / за заг. ред. проф. А. Й.Капської. – К., 2000. – 372 с.